

اڪرام ساگر عباسي

تاريخ جي ڪٽهڙي ۾

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

تاريخ جي ڪنڌيا ۾

اکرام ساگر عباسي

SINDH
PUBLISHING
HOUSE
KARACHI

سي - ۲۲۵ نيشنل آٽو پلازا مارشس روڊ ڇڪراچي ۷۴۴۰۰

تاريخ جي ڪٽڙي ۾

اکرام ساگر عباسي

ڇاپو پهريون: دسمبر ۱۹۹۶ع

تعداد: هڪ هزار

پبلشر: سنڌ پبلشنگ هائوس

سي - ۴۲۵ نيشنل آٽو پلازا مارسٽي روڊ ڪراچي ۷۴۴

پرئٽر: دول پرنٽر آءِ، آءِ چنڊريگر روڊ ڪراچي

قیمت ۴۰ روپيا

ارپنا

ارپيان ٿو انهن سمورن نسلن جي ناء جيڪي، پنهنجن جي

عدالتيءَ سبب ظلم جو شڪار بڻيا،

اڪرام ساگر عباسي.

اڪرام ساگر عباسي، تاريخ جي اونداهي، ڊڪيل، گهڻو پرئي سري ويل ڪند
 پر ڇهي سري ويل غدارن کي چڱي اسان جي آڏو نٿي سر وٺي آيو آهي جيئن
 اسان سڀني سندن ڪرتوتن ۽ ڪارگزارين جا ڪٽل کين ياد ڪري سگهون ۽ هڪ
 وار ٻيهر کين ملامت جا چاٻڙ چاڙهي نفرن جي رڃ ۾ ڌڪي ڇڏيون، جيئن اڄ جا
 نڪور غدار شايد ان ملامت ۽ سزا کي ڏسي سمجهي سگهن.
 ۽ اهو ياد رکڻ ته زنده قومن ڪڏهن به غدارن کي معاف ناهن ڪنديون ۽
 پنهنجا چڙواڳ پير سنڀالي ڪٽڻ جي ابتدا ڪري سگهن.
 وڌيڪ ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي هي ڪتاب به ان آس سان پڌرو ڪمي ٿو
 ته شل اسان پاڻ سنڀالي وٺون.

انعام عباسي

مهاڳ

تاريخ، افراد جي ڪارڪنن ۽ ڪاروائين جو ٻيو نالو آهي. فرد سٺو ۽ آهي، ته خراب ۽ ۽ ٻرو ۽ آهي ته، چڱو ۽ ۽ انسان ۾ نيڪي ۽ بدِي، خير ۽ شر پئي قوتون موجود آهن. امام الانقلاب مولانا عبيدالله سنڌي 'المقام الممود تفسير قرآن' ۾ ڄاڻايو آهي ته جڏهن انسان پنهنجي علم ۽ روحاني طاقت جي زور تي، مڪمل انسان بڻجي وڃي ٿو، ته نيڪي جي قوت جيڪا فرشتن ۾ آهي، انسان ۾ وڌيڪ اچي وڃي ٿي ۽ بدِي جي طاقت، جيڪا انسان ۾ گهڻي آهي، ڊهجي وڃي ٿي؛ ۽ جڏهن نيڪي جي قوت بدِي تي غالب ٿئي ٿي، تڏهن ان انسان جو درجو، فرشتن کان به وڌي وڃي ٿو. ۽ اهڙي انسان جو نالو تاريخ ۾، سٺن لفظن ۾ لکيو وڃي ٿو، پر ٻيو انسان جيڪو بدِي ۽ هوس جو ٻانهو ٿئي ٿو، پنهنجين خواهشن جو غلام بڻجي، اقتدار ۽ ڪرسي ماڻڻ لاءِ ڪٽا ڪم ڪري، نفس جو بندو بڻجي، خدا جي مخلوق لاءِ آزار ۽ ملير جي مارڻ لاءِ، موت جو پيغام بڻجي وڃي، ان کي تاريخ ۾ چڱن لفظن سان ياد نه ڪيو ويندو. تاريخ، قوم جو تجربگاهه آهي. تاريخ جي ثبوتن تي، قوم جي نئين نسل کي، عظيم درس ڏنو وڃي ٿو. تاريخ ئي زنده قومن جي جيوت جو نشان آهي. قوم جي زندگي جو امڃاڻ آهي. تاريخ اهو روشن ڏيئي آهي، جيڪو ملڪ ۽ ملت جي، زندگي جو ثبوت فراهم ڪري ٿو. تاريخ اهو آئينو آهي، جنهن ۾ قوم جو ماضي جهلڪون ڏيندي نظر اچي ٿو، ۽ اها قوم پنهنجي شاندار ماضي کي، اڳيان رکي حال ۽ مستقبل جي تعبير ڪري ٿي. ان ڪري ئي چيو وڃي ٿو ته، تاريخ هر قوم جي نئين تعبير ۾ سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿي ۽ نئين نسل جي تعبير ڪري ٿي ۽ انسان جا اهي چڱا ۽ برامل، جيڪي کيس فرشتن کان به مٿي ۽ وري شيطان جا ساٿي بڻائين ٿا، تاريخ جو حصو بڻجي وڃن ٿا ۽ ان فرد جي نالي کي تاريخ جي ورقن ۾ محفوظ ڪري ٿا ڇڏين.

انسان جي نيسڪ ۽ چڱين ڳالهين مان هڪ وطن جي حب ۽ وطن واسين سان پريت ۽ محبت به آهي. قرآن شريف ۾ آهي ته ”خلق الانسان من الطين“ (سورة السجده) اسان انسان کي مٽي مان بڻايو. ان هڪري مٽي سان محبت رکڻ، انسان جي فطرت آهي جبلت آهي ۽ من جو لاڙو آهي. هاڻ پيغمبري شيرو به. احاديث نبوي ۾ اچي ٿو ته، پاڻ صلح جڏهن محڪمي کان، الله تعاليٰ جي حڪم سان مديني ڏانهن هجرت هڪري رهيا هئا، تڏهن فرمايو هئائون ته ”اي مڪو! هڪڙو نه پاسڪيزه شهر آهي. جيڪڏهن منهنجي قوم، مون کان، توکي جدا نه هڪري ها ته مان بهي جاءِ تي نه وڃان ها“ اهڙي سبب آهي جو پاڻ هڪجه سالن کان پوءِ مڪو شريف فتح هڪري، اهاڻي شهر ۾ اچي دلي سڪون حاصل هڪرڻ فرمايائون.

اهڙي جنم ڀومي سان، چمڻ واري هنڌ سان، پاڪ ۽ پوتر اها مٽي، جيڪا انسان کي چڻي ٿي، ان مٽي مان پيدا ٿيل اناج ۽ پاجيون کائي، ان سان وري دشمني هڪجي، بدخواهي هڪجي، نيسڪ حرامي ٿي، ان ڌرتي جي هڪري تي ڌاريا آڻي، يا انهن جو پانهن پيلي بڻجي، ڦرلٽ هڪرائي، تباهي مچائي، پنهنجن ديسن ۽ ملڪ جي مارن جي رت جا درياءَ وهائي، هولي ڪيڏڻ هڪڻان جي انسانيت آهي؟ هڪڙي چڱ مڙسي آهي؟ اهڙي به ضمير انسان کي ”غدار“ چيو وڃي ٿو. ديس دروغي ۽ وطن جو ويڙي، هر ملڪ ۽ هر ملت ۾ ملي ٿو ۽ تاريخ شاهد آهي ته، اهڙي فرد کي هڪڻن به پسند نه هڪيو آهي. محسن انسانيت حضرت محمد ﷺ تاريخ جي عظيم شخصيت هئا. سندن زندگيءَ مبارڪ ۾ به اهڙا غدار ۽ قوم جا ويڙي هئا، جيڪي انندا وهندا مسلمانن سان هئا، ظاهري طور سندن سڃڻ ۽ گهڻگهرا هئا، پر انهن جا راز هٿ هڪري، مسلمانن جي جهاد متعلق ڳالهين کي ٻڌي، مديني جي رياست کي هڪزور ۽ کوکلي هڪرڻ لاءِ گهاٽ گهڙيندا هئا. ۽ اهي سڀ ڳالهيون دشمنن کي ٻڌائيندا هئا، انهن سان ٻٽ هئا. اهڙن غدارن ۽ وطن جي ويڙين جو مرڪز، مسجد ضرار هئي. هو وڏا ستاري، متقي ۽ روزدار هوندا هئا، پر مسلمانن جي جان جا دشمن ۽ مديني جي ٽئين حڪومت جي خلاف هئا. اهي اسان جي لفظن ۾ قوم ۽ ملڪ جا غدار ۽ قرآن شريف جي لفظن ۾ ”منافي“ هئا. ۽ پوءِ کين ان ڏوه جي

ڪهڙي سزا ملي. سندن مرڪز مسجد ضرار ڪي، خود الله تعاليٰ ٻاهرڻ جو حڪم ڏنو ۽ حضور اڪرم صلي الله عليه وسلم انهن سان سڀ لڳ لاڳاپا ختم ڪري، مديني مان ٽڙي ڪڍيو. قرآن شريف جي سورة التوبه سڀاري يارهين پر ان جو تفصيل سان ذڪر ملي ٿو. خاص ڪري جنگ تبوك وقت غدار اسلامي رياست لاءِ مسئلو بنجي پيا.

غدار ۽ ملڪ و ملت جو وري، ڪنهن به لحاظ کان معاف ڪرڻ جهڙو ناهي. تاريخن ۾ اچي ٿو ته، حضرت محمد ﷺ جڏهن مڪي کي فتح ڪرڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن پاڻ الله تعاليٰ کان دعا گهريائون ته ”اي الله، دشمنن جي اکين کان هي ڳالهه لڪل رک ۽ فرشتن کي هن جي خبر ايتري تائين نه پوي جو اسان وٽن پهچي وڃون.“ (ازادالمعاد ج ۱- ص ۲، ۳ الطبع الميميز مصر ۽ ابن هشام ق ۲ ص ۳۹۷) ان وقت حاطب بن ابی بلتع هو، جيڪو مڪي جو مهاجر هو. هو بدر جي جنگ ۾ به شريڪ ٿيو هو. هن اهڙو اطلاع هڪ عورت هٿان مڪي جي ڪافرن کي موڪليو. حضور صلي الله عليه وسلم کي وحي جي رستي خبر پئي. پاڻ ان وقت حضرت علي رضه ۽ حضرت زبير رضه کي ان عورت جي ڪٿي موڪليائون، جن کيس خارج جي هڪ باغيچي وٽ پڪڙي، اها چئي هٿ ڪري پاڻ سڳورن جي خدمت ۾ اچي پيش ڪئي. عالم اسلام جو وڏو دانشور ۽ مورخ مولانا سيد ابوالحسن علي حسني ندوي لکي ٿو ته: ”بلاشڪه اها هڪ وڏي غلطي هئي. الله کيس معاف ڪري. رسول الله ﷺ ان متعلق چڱن خيالن جو اظهار ڪيو ۽ فرمايو ته ”هي سڳهي ٿو ته الله تعاليٰ اهل بدر جي خلوص ۽ قرباني کي ڏسي فرمايو هجي ته، جيئن وٿيو ايئن ڪريو، مان اوهان کي معاف ڪيو.“ (المرتضي ص ۸۳- ناشر مجلس نشرات اسلامي ڪراچي) بهرحال هن واقعي مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته، ان اصحابي سڳوري جو مذڪوره فعل مديني جي رياست ۽ امت مسلمه جي بهتري لاءِ مفيد نه هو، پر سندس اسلام لاءِ ڪيل خدمتن کي سامهون رکي پاڻ سڳورن صلي الله عليه وسلم، الله تعاليٰ کان ان لاءِ بخشش جي دعا گهري هئي.

عام طور چيو وڃي ٿو ته، تاريخ نويسي هڪ پيچيده ۽ مشڪل فن آهي. خشڪ ۽ نوس Subject هئڻ ڪري، عوام هن ۾ گهٽ دلچسپي وٺي ٿو. پر اهو سارو مدار، تاريخ نويس تي آهي. هو پنهنجي لکڻ جي

ڊنگ Style، طرز تحریر بیان اسلوب ۽ موضوع چونڊڻ ۾ اهڙو انداز ۽ رويو اختيار ڪري، جيڪو پڙهندڙ جي وندر ۽ دلچسپي وٺان هجي. ان جي نفسياتي ۽ ذهني تقاضائن کي سامهون رکي ۽ وقت ۽ ماحول مطابق موضوع چوندي، اهڙي نموني پيش ڪري جو پڙهندڙ ان کي پنهنجو سمجهي، هيٺين سان هٽائي. ان سلسلي ۾، آءٌ خوشي سان چوندس ته محترم اڪرام ساگر عباسي ۾ هڪ ڪامياب مؤرخ جون مڃتا خوبيون موجود آهن. هو نئين ٽهي مان سٺو لکندڙ آهي. اڳ به سندس هڪ ڪتاب ”سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ“ مڃتا ماڻي چڪو آهي. جنهن ۾ سنڌين جي شڪست جي اسباب جو سائنسي انداز ۾ جائزو ورتو آهي، ۽ اهڙا نمونا ۽ حقيقي ثبوت پيش ڪيا آهن، جو کيس داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهجي. هن چوڻ ۾ ڪوبه وڌاءُ ڪونهي ته اڪرام نئين ٽهي جو ڪامياب تاريخدان آهي. هن تاريخ نويسي جي فن کي، پنهنجين خداداد صلاحيتن سان هڪ عام فہر Subject بنائڻ ۾ وڏو ڪردار ادا ڪيو آهي. هن اهڙو ته، اهم ۽ وقتائو موضوع چونديو آهي، جيڪو اسان جي نوجوانن جي دلچسپي وٺان به آهي ۽ وقت جي تقاضائن مطابق به آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ ديس دروهين جون سياھ ڪار گذاريون، ٽڙيون پکڙيون پيون آهن، جن پنهنجي وطني ڀائرن ۽ ملير جي ماروٽڙن کي غلام بنائڻ ۽ پنهنجي ڪرسي حاصل ڪرڻ لاءِ، نهن چوٽيءَ جو زور لاٿو. منڍ کان اڄ تائين، اسان جي ديس ۾ اهڙن اقتدار جي پکين جي ڪسي نه رهي آهي. اسان جو نئون نسل اهڙن ظالمن جي ڄاڻ حاصل ڪرڻ ٿو چاهي. مون کي ياد آهي ته، جڏهن منهنجا به ڪتاب ”ڏيئي ڏنڀ ڏڏن“ (جيڪو سنڌ تي قارن جي حملن بابت هئا) ۽ ”سنڌين جي فوجي مهارت“ ڇپيا هئا، تڏهن ڪيترن ئي نوجوان دوستن، شاگردن ۽ قومي ڪارڪنن مون کان هن موضوع تي ڪتاب لکڻ جي گهر ڪئي هئي، ۽ مون ان تي ڪم به شروع ڪيو هو. بهرحال مون کي ڏاڍي خوشي ٿي آهي، جو اسان جي هن نوجوان دوست ”وطن جي ويرين“ تي لکي، سندن ڀول پٽڙا ڪري اسان جي تاريخ کي چٽو ۽ صاف ڪيو آهي. اڪرام ساگر، هر لحاظ کان موضوع سان انصاف ڪيو آهي ۽ اهڙن فردن کي تاريخ جي عدالت ۾ پيش ڪري سندن ڪرتوتن کي وائڻو ڪيو آهي.

تاريخ پڙهڻ جو فلسفو به هي آهي ته، ماضي جي ڪارگزارين کي سامهون رکي، حال جي تعمير ڪري مستقبل کي روشن ڪريون. اسان ڏسون ته، ماضي ۾ اسان جن وڏڙن کان ڪهڙيون غلطيون ٿيون، جو اسان جي قوم هيٺا سور سٺا، اسان بهادر ۽ سورجيه هئاسون. اٿو ٿو جهجهو ۽ ان ڪڻو چار هو. مال ميو مٽارو هو. هوار سجاڳ ذهن رکندڙ هو پر ان هوندي به، آڱرين تي ڳڻڻ جيترو پاهين اچي، اسان کي اسان جي ڌرتي تي ٻاندي پٿاري غلام بڻائي اسان کان ڍورن جيان ڪم ورتو. اهو سڀ ڪجهه پنهنجن ئي ڪيو جن ڪرسي لاءِ، اقتدار لاءِ، پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ ۽ پنهنجي آنا لاءِ اهو ڪم ڪيو ۽ اهو فعل، وطن جي آزادي ۽ خودمختياري لاءِ زهر قاتل هو.

اسان کي هي مڃڻو پوندو ته، اسان سٺي احساس ڪمڌري جا مريض آهيون. پاهين جي چمڪ ڌمڪ، لٺ ٽانگر ۽ ڪوڙي اڄيبر کان، جلد مرعوب ٿيندا آهيون. لڪير جو فقير پنجن اسان جي عادت رهي آهي. اڪيون ٻوٽي پٺن جي پٺيان ڪڍي لڳي پوڻ اسان جي روايت آهي، پٺي ورتي، پوڻ پنهنجي سڄڻ جي سڏ کي ٻڌڻ اسان سکيا ئي ڪونه آهيون. اسان ذاتي مفاد جا غلام آهيون ۽ اهوئي سبب آهي جو، ”جيئي لاءِ ٻڪري ڪهڻ“ وقت اسان کي ڪهڪاءُ ڪونه اچي. اسين پنهنجن جا ٿرا ڪيڻ وارا آهيون ۽ شير شاهه جا شڪرا پئجي گهر جا ڪڪڙ مارڻ، اسان لاءِ سڙو آهي. ان ڪري تاريخ جي هر دور ۾ جتي سوين سوڍن ۽ سورمن، سر ڏئي، سنڌ جي سينڌ سنواري، اتي به چار اهڙا نمڪ حرام ۽ هٿار پٽ پيدا ٿيا، جن سوين سرويچن ۽ هزارين سپاهين جي قرباني تي پاڻي ڦيري ڇڏيو.

اسان ۾ ٻي خاصي آهي ”شخصيت پرستي“ جي ڪوڙي قوم پرستي جي فريب ۽ ڌوڪي ۾ اچي، اسان اڪيون ٻوٽي، هر ان فرد جي پٺيان لڳي پياسون، جنهن سنڌ ۽ سنڌي جو نمر وٺيو. اهو نه ڏٺوسون ته، ان هٿساز جو تاريخي قسڪاٽ ڪيڙو آهي؟ هن جو تن سان گڏ ٿي به صاف آهي يا نه. ائين ته نه آهي ”پاهر چڻڪي مڪي، ٿنڀو ٻڙ ٻڙ ڏکي“ واري نه ڪار نه آهي هن ماضي توڙي حال ۾ پنهنجن سان ڪهڙو ورتاءُ ڪيو آهي؟ نه اڳ ڏٺوسون نه ٻيڄو. ٻئي ”پرائين ڏهليڻ احق نهجي“ وانگر، هوش حواس

وڃائي ويناسون. خبر ٽنهن ٻئي جو وچ سير ۾ لسان کي چٽي، اهو ناڪڻو
پهن ۾ غيرن سان ويٺو کڳيون هئي.

تاريخ شاهد آهي ته، اهڙن وطن فروشن جي لسان وٽ حڪمي نه رهي
آهي. سنڌ اهڙا ماڻهو به پيدا ڪيا جي ”لوڻ مرور“ سڏبا هئا. هڪ چڻو
سون جي مٽ هو. اهڙا به ماڻهو هئا، جن پنهنجو گهر ٻاري ڌاري ڪئي.
پنهنجو آرام ڦٽائي، پين کي سک ڏنو. پر انهن سڀني جي قربانين تي،
اهڙن ماڻهن ٻائي قبري چٽيو. اهي ماضي ۾ به هئا ته، حال ۾ به آهن. اڄ
لسان سنڌي، پنهنجي ڌرتي هوندي بي گهر آهيون. پنهنجي درياءَ هوندي، اڄ
پيا مرون. پنهنجي گئس هوندي، دونهان وٺا جهڻيون. ڪارخانن هوندي به
بي روزگار آهيون. اهو سڀ پنهنجن جو ڪم آهي. پين کي ڪهڙي ميار
ڏيون. پرايو آخر پرايو آهي. غير ته آخر غير آهي. ٻاهريون، آخر ٻاهريون
آهي. پر انهن کي گهر جو در ڏيکارو ڪنهن؟ انهن کي لسان جي ٽڏي تي
آندو ڪنهن؟ لسان پنهنجن جي انهن ڪرنوٽن تي روئون نه، پر انهن کي
ڪڪن کان وٺي چنبا وڃائي ڪيون. اڪرام ساگر صاحب، وڏي هٿ
۽ جرئت کان ڪم وٺي، محنت ۽ عرق ريزي سان، انهن جو حقيقي روپ،
لسان کي هن ڪتاب ۾ ڏيکارو آهي. هن ڪتاب ۾ جي شخصيتن کي
پيش ڪيو ويو آهي. انهن صرف پنهنجي ذاتي مفاد، ڪرسي ۽ اقتدار ماڻڻ
لا، پنهنجي ننگ ۽ وطن کي نيلا ڪيو. ڪاڪو چو، چنيسر سومرو،
ميان نور محمد، راجو ليکي، تاجو ليکي، ميان عبدالنبي ڪنڀرو، سيٺ
نائون مل، مير علي مراد ناليپر ۽ هن دور جا اهم فرد محمد ايوب ڪهڙو ۽
مير علي محمد راشدي جا نالا تاريخ ۾ ڪنهن کان ڳجهيا نه آهن ۽ سندن
”تاريخي ڪردار“ کي اڪرام ساگر، جنهن نموني پيش ڪيو آهي سو
قابل تعريف آهي.

مطالعي جي وسعت ۽ تاريخ جي ڄاڻ سان گڏ، سندس بيان اسلوب
نهایت وڻندڙ ۽ مؤثر آهي. هن تاريخي روايتن ۽ واقعن کي، اهڙي ته دلنشين
انداز ۾ پيش ڪيو آهي، جو ڪتاب هڪ دفعو هٿ ۾ کڻڻ کان پوءِ،
جيستائين پورو نه ڪيو، تيستائين رکڻ تي دل نه چاهيندي. پهاڪا،
اصطلاح ۽ محاورا تحرير جي جان آهن. ان سان گڏ، نثر ۾ تجنيس حرفي
استعمال ڪري لکڻي کي سادو ۽ سلوٽو بڻايو آهي.

۱۸۴۳ع جو زمانو هو. سنڌ آزادي ۽ خلافي جي ٻه واڻي تي بيٺي هئي. انگريز عهدنامن جي پاليسيءَ کي ڇڏي سئون سنڌو هوجي پلغار ڪرڻ لڳا هئا. مياڻي جو ميدان مٽو هو، سج ستنن جي رت ۾ رنگجي لال ڳاڙهو ٻڄي ويو هو. لڄ وندڻن جا ور وڙهندي قربان ٿي ويا هئا. معصومن، يتيمن جو روپ اختيار ڪيو هو. ماڻرون ڪوندر پٽ ڪهاڻي ٻي وارث ٻڄي ويون هيون. پر ناتون مل انگريزن سان دوستي ملهائڻ ۾ پورو هو. ”ليکڪ جي انداز بيان سان گڏ، سندس منظر ڪشي تي به نظر ڪريو ته هن ڪهڙي نه فنڪارانه انداز سان هڪ وطن فروش ۽ مفاد پرست انسان جي تصور ڇڏي آهي. سندس لکڻي مان ”ادب ۽ آرٽ“ جو باهمي لاڳاپو به ظاهر ٿئي ٿو. اهڙي طرح اڪرام ساگر صاحب، پنهنجي قلم سان تاريخ جي هر ڏکڻي ۽ مشڪل خشڪ ۽ دير عصر واقعي کي اهڙي ته پياري ۽ دلشين انداز سان پيش ڪيو آهي، جو اهو واقعو ۽ غدار قاري کي پنهنجي اصليت ۽ سچي روپ ۾ اچي، مٿان ڪرڻ کان رهائي نه ٿو سگهي.

بهر حال اڪرام ساگر جو هي ڪتاب ۽ هن جو ٻيو حصو اسان جي ”تاريخي ادب“ ۾ بهترين اضافو آهن ۽ اسان جو نئون نسل هن مان سٺو لاڀ حاصل ڪندو.

دادا منڊي

اهاوڙو، سنڌ
۸ آڪٽوبر ۱۹۹۴ع

ليڪڪ جا ٻه اکر

خاص ڪري سنڌ جي تاريخ سان، اها ترويجي رهي آهي، ته قديم سنڌ ۾ ڪو به قديم تاريخ نويس پيدا ناهي ٿيو عرب دور کان اڳ سنڌ ڪيئن هئي، سنڌ جي اقتصاديات، سنڌ جو تمدن ۽ تهذيب، سنڌ جي موسيقي، سنڌ جي مذهبي رواداري، سنڌ جي رهڻي ڪهڻي وڻج واپار ۽ ڳالهائڻ جو لهجو ڪيئن هو. سنڌ تي قدرتي آفتون ڪيترن ئي ڏينهن، يا سنڌ جو جنگي هنر ڪيئن هو، ان جو ڪو به صحيح نموني پتو ڪري نٿو سگهجي. سواءِ ڪجهه ڌارين حملي آورن جي خبر جي، ۽ ان جي مهيني ڪجهه حڪمرانن جي سڌ پوي ٿي ته، ان وقت سنڌ تي ڪهڙو حڪمران بادشاهي ڪندو هو. ان ۾ به ڌارين حملي آورن جي سورهياڻي ۽ ڏاهپ کي وڌي چڙهي ڪري بيان ڪيو ويو آهي ۽ سنڌي حڪمران کي بيوقوف، ظالم ۽ ڪم ظرف ڪري پيش ڪيو ويو آهي. ڪنهن به تاريخ نويس ڪنهن به اها زحمت ناهي ڪئي، ته ان وقت جي حڪمران جي حڪومتي مشينري ۽ انتظاميه جي طريقي ڪار تي، يا سنڌي معاشري بابت به چار سئون لکي.

عرب دور کان وٺي سنڌ جي تاريخ تي ٿورو گهڻو ڌيان ڏنو ويو جيڪا پڻ پرڏيهي تاريخ نويسن مهرباني ڪئي، جو ان کان پوءِ صحيح نموني سنڌ جي حڪمرانن جي تاريخ لسان آڏو آهي، ان ۾ به انهن ڀاڱن کي بحالييت مسلمانن جي مٿانهين حيثيت وارو ۽ سنڌ واسين کي هندو ڌرم جي ڪري هيٺو ۽ ڪم ظرف ڪري پيش ڪيو آهي. اهڙي سبب آهي جو لسان وٽ، ان کان پوءِ وري سومرن جي دور جي مفصل تاريخ ڪو نه ٿي ملي. ان کان پوءِ سنڌ جي حڪمرانن پنهنجين خوبين بيان ڪرڻ خاطر پنهنجن مڃڻ ۽ ڪوڙن ڪارنامن لکرائڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ اهڙي طرح پگهاردار تاريخ نويسن کان تاريخ لکرائڻ جي شروعات ٿي. پر اها به نه هجڻ جي برابر آهي.

وڊجهڙائي ۾ مانواري حسام الدين راشديءَ ڏينهن رات هڪ ڪري تاريخ جي هڪجهڙي حصي کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن کي اڄ جو تاريخ نويس وري وري ولوڙي، مڪڻ ڪيڻ لاءِ پاڻ پتوري رهيو آهي، بجاءِ ان جي جو هو هڪا نئين تحقيق ڪري سنڌ جي تاريخ کي نئون موڙ ڏئي.

سنڌ جي تاريخ تي هڪافي پاسن کان اڃان تائين ڪم رهيل آهي، اڌ ان ڳالهه کي سامهون رکندي، سنڌ واسين جي شڪت کائڻ بابت هڪ ڪتاب محترم پڙهندڙن آڏو پيش ڪري چڪو آهيان جنهن ۾ مون پنهنجي وس آهر شڪت کائڻ جي هر پاسي جي چڻڇاڻ ڪئي آهي. هيتر وري سنڌ جي غدارن تي مشتمل هي ڪتاب اوهان آڏو آهي.

مون پنهنجن هنن مقالن ۾، انهن شخصيتن کي وائڻڪو ۽ پٺو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي جن پنهنجي پنهنجي دور ۾ طاقت (اها مذهبي اڳواڻي هجي يا رياست جي حڪمراني) حاصل ڪرڻ کان پوءِ پنهنجن مفادن جي حاصلات خاطر عوام جي حڪمراني حاصل ڪرڻ کان پوءِ انهن پنهنجي وحشي روح جي گهوڙي جي سڀن هيٺان، عوام جي معصوم جذبن کي چڙيو ۽ چيڙايو آهي. انهن هميشه پنهنجي پٺ پوڻ خاطر عام رعيت جو امن ۽ محڪون پٽي ڦٽايو آهي، عام انسانن جي جان، مال، عزت ۽ آبروءَ جي تحفظ بدران انهن عوام جو رت وهايو.

مجموعي طور انهن ڪردارن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ اهي جيڪي ان وقت حڪمران هئا، جن پنهنجي ڪوڪلي اٿا ۽ ڪرسيءَ بچائڻ خاطر، ڌرتيءَ ماءُ جو سودو ڪرڻ ۾ به دير نه پئي ڪئي ۽ ٻيا اهي جن کي ان وقت جو مجبور عوام پهچي لاءِ مسيحا پائيندو هو. انهن جي ڏاهپ ۽ دانائيءَ ۾ عوام جو وڏو ڀروسو هوندو هو. ۽ جيڪي هر عمل جي ردعمل جي ڄاڻ رکندي به، سنڌ کي غلاميءَ جي ڪاري ڪن ۾ اڇلائڻ لاءِ ڌاري سامراج جا دلال ۽ ڪڙمر جا ويري بڻجي پيا. پهرين قسم ۾ چنيسر، ميان عبدالنبي ۽ ان جا صلاحڪار ۽ محمد ايوب کهنڙو. ۽ ٻي قسم ۾ هڪاهڪو چنو ۽ پير علي محمد راشدي اچي وڃن ٿا.

باقي سيٽ نائونمل کي اسان وٽ ٻن مختلف رخن کان ڏٺو وڃي

ٿو، هڪڙن سيٺ کي غدار مڪوليو آهي، ۽ ٻين جو خيال آهي ته سيٺ جيڪو حڪم ڪيو، اهو وطن دشمنيءَ خاطر نه، پر اهو ميرن جي مذهبي ڪنٽرول تي ڪري ڪيو هو. ميرن، هنن مان تمام گهڻيون جڙيون ڪيون هيون، عام هنن کي ته چئبو، پر ميرن سيٺ جي پيءُ هونجند جو طاهر اسلام جي سنت مطابق مڪاريو هو. جيڪو سيٺ لاءِ تمام گهڻو اڻڌاريندڙ هو. تنهن ڪري سيٺ کي غدارن ۾ شامل نه ٿو ڪري سگهجي. سيٺ نائونسل جي ان رخ تي جيڪڏهن لکيو وڃي ته تمام گهڻو لکي سگهجي ٿو، پر مان هتي صرف ايترو چوندس ته ڇا ڪنهن هڪ شخصيت جي لاءِ ۽ عزت خاطر سموري قوم جي عزت، خودداري ۽ آزادي جو سودو ڪرڻ، جيڪڏهن گذري ناهي ته پوءِ ان کي ٻيو ڪهڙو نالو ڏيئي سگهجي ٿو..... 111

جيڪڏهن سيٺ کي پنهنجي پيءُ جي عزت جي پلاند خاطر اهو حق ڏيو ته پوءِ قرباني به پنهنجو مفهوم ۽ اهميت وڃائي ويهي ۽ پوءِ حڪاڪي چئي کان وٺي پير علي محمد راشديءَ تائين، انهن سمورن کي پڻ اهو حق پهچي ٿو ته انهن حڪم ۾ حاصل ڪرڻ خاطر جيڪو حڪم ڪيو اهو صحيح ڪيو هو.

سنڌ، اڄ جنهن ڪئن حالتن مان گذري رهي آهي، سموري تاريخ ۾ ڪنهن به وقت اهڙيون حالتون نظر نه اينديون. لائڊي لاءِ آيل، پورچي خانن تي ته ڪڏهنوڪو قبضو ڪري چڪا آهن هينئر وري دالي کي به ٿيڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهن. الطاف حسين لڊن ۾ ويهي سنڌ کي ورهائڻ لاءِ سازشون رهي رهي آهي، ۽ وڏي واسي سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائڻ جا اعلان ٿي ڪري، سنڌ جا سڀا شهر، ڪراچي ۽ حيدرآباد جهڙا ڳوٺ چڪا آهن آهن، انسا، پاٽيڇارو، ميل ميلا، قرب، محڪ ۽ مڪون ختم ٿي ويو آهي، ان جي جاءِ تي نفرت، بغض، ساڙ، ڪيني، افراتري ۽ لٽ مار لڳي واسو ڪيو آهي. ان ايتري گهٽ، پوسٽ ۽ پريشان ڪندڙ حالتن ۾ به اسان جا رهنا هڪ ٻئي کان گهڻو ڪٽڻ ۾ پورا آهن، ڪيترن ئي اتحادن لهڻ جي باوجود، وڻاهڻ سبب وري هڪ ٻئي کان ڪوهين ٿور ٻيٽا آهن پيٽن ٻارڻي جيڪا سنڌ جي هوار جي نمائندگي ڪري ٿي. جنهن کي هي ٽيون ڀيرو سنڌ واسين اڪيون ٻوٽي وٽ ڏيئي برسرِ اقتدار

آندو آهي، ان جا حال آهي آھن جو اڃ به اھي اير مڪيو اير مان ٺاھ
 خاطر مختلف حڪاميٽيون پيا جوڙين، رڳو اخباري بيانن جي ذم آھي،
 روزانو اخبار جو اڌ حصو، سنڌ جي ورھاڱي تي ھڪور ٿيل آھي. پر
 جيھڪڻھن عملي حڪم تي نظر وجھبي ته نتيجو زيرو نظر ايندو ۽ ائين ئي
 سنڌ سياسي چمڪيءَ پر پيسي ۽ پيڙهي رھي ٿي.

انهن اھڙين حالتن ۾ مون پاڻ تي فرض ڄاتو، ته سنڌ جي غدارن کي
 ”تاريخ جي ڪنھڙي پر آڻي حوام لڏو پيش ڪيان. ۽ اڄ جي سياسي
 ڪيٽلرين تي واضح ڪيان ته، لوھان جي ڪارنامن تي به تاريخ جي نظر
 آھي، ياد رکو جيھڪڻھن لوھان سياسي مصلحتن خاطر سنڌ جي مفادن
 سان ذري برابر به ھٿ چراند ڪئي ته لوھان کي به تاريخ جو انصاف ھوندو
 ڦٽيو، اڄ نه ته سياڻي، پنھنجي ھيٺان آڻي ائين ئي چيرقار ڪندو جيئن
 اڳين حڪمران جي وٽن جي ڪئي اٿائين.

اکرام صاگر سياسي

ٺٽون ڏيرو
 ۲۵ جولائي ۱۹۹۳ع

ڪاڪو چَنو

ڌريا پسي ڦيڻ، ڪرين ڪيرنه چڪيو،
حنيا ڪارڻ دين، وڃائي ولها تيا.

سنڌ جي جنهن به دور جي تاريخ تي نظر وجهنداسون ته، جيڪل سنڌ جي محب وطن ڀٽس سان گڏ، سنڌي ماءُ جي ويڪاڻو ڀٽن جا ڪڻڪ ڀٽ ملندا، جيڪڏهن اسان انهن جي خدائيءَ جا سبب ڄاڻينداسون ته، صرف مطلب پرستيءَ ۽ خودغرضيءَ جي ڀيا ڪئي به سبب نظر ڪونه ايندا. اهي ذاتي انا پرستيءَ جي ڏيکاءُ پر ڦاسي پنهنجو پاڻ کي وڏي عزت ۽ آبرو وارو سمجهندا هئا. انهيءَ ڪري جڏهن به انهن کي پنهنجي عزت ۽ شهرت لڌندي محسوس ٿيندي هئي ته، اهي وطن ۽ قوم جي عزت ۽ ناموس پر هٿ وجهندي دير ئي ڪونه ڪندا هئا.

هر قوم لاءِ بيوقوف ۽ جاهل ماڻهو وڏا نقصانڪار ٿيندا آهن. انهن جي هر عمل سان قوم کي وڏو سانحو رهندو آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن عقل مند ۽ ڏاڏا منجهڻ وارا به انهن کان گهٽ ثابت ناهن ٿيندا. جڏهن ته قوم جي بقا جو دارومدار ئي انهن جي سياڻپ ۽ هوشياريءَ تي ٻڌل هوندو آهي ۽ انهن جي هر قول ۽ فعل تي قوم وڏيون وڏيون منزلون طئي ڪري پنهنجي ڏاڏپ، بهادري ۽ خوشحاليءَ جو نالو روشن ڪندي آهي. پر جڏهن انهن جي ذهن ۾ ڏاڏپ جي جاءِ خوف ۽ لالچ اچي پرندي آهي ته انهن کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه هاجيڪار ثابت ناهي ٿيندو.

هاڻي راجا ڏاهر (695-712) جي دور تي سراسري نظر وجهون ته، ان وقت سنڌ جي ڏانهن ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو آهي، جن جي ڪڍ سڌي هوار هيو ۽ جن جي رڳو اشاري ڪرڻ تي، پنهنجا سر ڪٽي تريءَ تي رکڻ لاءِ به تيار هئا.

تاريخ جي مطالعي ڪرڻ مان اسان کي خبر پوي ٿي ته، راجا ڏاهر واري وقت ۾ سنڌ اندر ڪاڪي چني نالي هڪ وڏو دٻاءُ انسان هوندو هو. سنڌ جا ماڻهو ان جي پيروي ڪرڻ ۾ پنهنجي نجات سمجهندا هئا. اهو واقعي حالتن جي جائزي وٺڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو پنهنجي دور جو اهو وڏو سياستدان ڪري ليکيو ويندو هو. اهو جيڪڏهن چاهيندو هو ته، ڪنهن بزدل ۽ گيلديءَ کي به پنهنجي سياسي چالاڪين سان وڏو بهادر بڻائي ڇڏيندو هو، پر جنهن عرصن سنڌ تي حملو ڪيو ته، هن پنهنجن صلاحيتن مان سنڌ کي ڪوبه فائدو ڪونه رسايو. پٿر راجا ڏاهر جو مخالف بڻجي، ان جي شير مڙسن کي ڪاڪي بڻائڻ لڳو. محمد بن قاسم جنهن فتح جا نظارا وڃائيندو اچي ٿي وڌيو ته، پٿياڻ جي بهادرن، جيڪي ڪاڪي چني جا پوئلڳ هئا، اهي لڙائيءَ لاءِ تيار ٿيا. پر ڪاڪي چني عجيب احوال ڪري، انهن جي دلين ۾ وهمن جا انبار وجهي ڇڏيا. مير علي شير قانع لکي ٿو ته:

”پٿياڻ جي ماڻهن وڃي ڪاڪي چني کي چيو ته، ”اسان کي اجازت ڏي ته، اسلام جي لشڪر کي راتاھو ڏيون.“ ڪاڪي چيو ته: ”مون لڳوئين کان پتو آهي ته، هي ملڪ اسلام جو لشڪر فتح ڪندو ۽ انهيءَ جو وقت به هي آهي. تنهن ڪري اهو خيال هرگز دل ۾ نه آيو.“ (۱)

ڪاڪي چني جي اهڙي جواب ٻڌڻ کان پوءِ به اهي پنهنجي ارادي تي اٿل رهيا ۽ پنهنجي لشڪر کي هٿيارن سان لڳي ڪري عرب لشڪر جي طرف وڌيا. جنهن سنڌ ٻنڌ تي اچي پهتا ته، اهي رستو ڀڄي ويا. رات جو سارو وقت جهنگ ۾ دٻندڙ ٿي چئي ٽولي ۾ ورهائجي ويا ۽ صبح جو پاڻ کي سيسر واري قلعي جي هيٺان ڏٺائون. انهن جي ذهن ۾ جيڪي غلطي ڪاڪي چني ڪيا هئا، انهن به ڦٽڻ شروع ڪيو، اهي امڙا نه وهي بچي ويا جو، ڪاڪي چني جي پٺاڻل ڳالهين کي سونهن آنا سچ سمجهي، پاڻ کي هيٺو ۽ ڪمزور سمجهڻ لڳا. جيتوڻيڪ اها سموري واردات انهن سان لونداهيءَ رات سبب ٿي هئي.

ان کان پوءِ هو مجبور ٿي وري ڪاڪي چني سان صلاح ڪرڻ آيا.

(۱) تحفة الڪرام، مير علي شير قانع، ص ۳۰.

ڪاڪي چئي ۽ انهن کي هٿائڻ ۽ چٽ ڪرڻ بجاءِ وڌيڪ سياڻپ کان ڪم وٺندي، انهن کي ساڻو ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي ماضيءَ ۾ ڪيل ڪارناما ۽ اڳڪٿيون وڌي رنگ ۽ ڍنگ سان ڪين پٺتائڻ شروع ڪيا. چچ نامي جي مصنف لکيو آهي ته:

جڏهن هو ڪاڪي چئي وٽ واپس پهتا ته، ڪاڪي چئي انهن کي پنهنجي صلاح ۽ ارادو پٺتائيندي چيو ته: ”توهان کي معلوم آهي ا مان بهادريءَ، مردانگيءَ، هٿ ۽ دانائيءَ ۾ جڳ مشهور آهيان ۽ توهان وٽ رهي ڪيتريون ئي مشڪلاتون حل ڪيون اٿس. پر پڻ مذبح وارن ڪتابن ۾ نجومين جي حساب سان ائين حڪم ٿيل آهي ته، هندستان اسلامي لشڪر جي هٿان فتح ٿيندو، تنهن ڪري مون کي سندس استقبال ڪرڻ جو ارادو آهي.“ (۱)

ڪاڪي چئي کي جيڪو خوف ۽ لالچ هئي، سا ان ظاهر ڪئي، پنهنجي ڏاهپ جي زور تي جڏهن ان کي پرک پئجي وئي ته هند ۽ سنڌ اسلامي لشڪر هٿان فتح ٿيندو، تنهن ڪري هن پنهنجو ڀلو ان ۾ ڄاتو ته، دشمن سان لاءِ ڪري انهن کان ساڳي عزت برقرار رکڻ جا واعدو ۽ اقرار ورتا وڃن. هن مفادپرست پاڻ مان ڪيترن ئي بهادرن کي وطن فروشيءَ تي راضي ڪيو هو. محمد بن قاسم ۽ جڏهن ڏٺو ته، سواءِ جنگ ڪرڻ جي، هيترا همراہ اڻ مڃي مخالف ڌر جي صفحن ۾ ڌار وجهي، اسان جي طرف دوستي ۽ صلح جو هٿ وڌائڻ ٿا ته، ڏاڍو حوش ٿيو ۽ انهن کي وڏا انعام اڪرام ڏئي انهن جي دل رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ هندستاني ڪپڙي جي وڏي سرواڻ سنڌن ڀارتي ۽ ڪاڪي چئي ان جي هيوض ڌارين کي ڪوڙيون ڪٽائون پٺتائي، ان جو حوصلو بلند ڪيو ۽ هر ڏکي وقت ۾ هر ممڪن مدد جو يقين ڏياريو. چچ نامي جو مصنف لکي ٿو ته:

ڪاڪي چئي محمد بن قاسم کي احوال ڪندي چيو ته: ”مان تنهنجي تائيداري ڪئي آهي ۽ تو کي نصيحت ڪندو رهندس. جيئن ئي سگهندو اوترو مددگار رهندس. دشمن ۽ بد خواهن جي ختم ڪرڻ ۾

(۱) چچ نامو. ص ۱۷۴

(۲) چچ نامو. ص ۱۷۶

تہنجو رہبر ٿيڻس. " (۲)

هن ضمير فروش پنهنجي ڏاهپ، چٽ ٽڪن تي وڪڻي چڙي ۽ راجا ڏاهر لاءِ چٽاڻج بڻجي اُڀري پيو. راجا ڏاهر کي شڪست ڏيڻ لاءِ هر ممڪن ڪوشش ڪندو رهيو. ڪاڪي چني جي هن غداريءَ کان پوءِ عربن وٽ جنهن پين، سڀ سالارن ڪاڪي چني جي عزت ٿيڻي ڏني ته، اهي به هرڪجهي پيا ۽ محمد بن قاسم ڏي صلح جا پيغام موڪلي ٺاه ڪرڻ لڳا. جيئن ته ڪاڪي چني هڪ قسم جو رستو ڏيکاري چئڻ.

ان کان پوءِ ڪاڪي چني هڪ لشڪر تيار ڪيو. جنهن سان هو سنڌواسين کي ماريندو، انهن جي لٽ مار ڪندو رهيو. انهن کڻي چئجي ته، هو 'شير شاه جي شڪري' جيان گهروارن جو دشمن بڻجي ويو ۽ سڄو ڏيهن دولت خاطر سڌي لشڪر کي سرڪي ڀر وجهيون، انهن جو سامان مال غنيمت سمجهيو ٿيندو رهيو، تاريخ ۾ اسان کي اهڙو اشارو ملي ٿو ته:

"ڪاڪي چني مخالفن تي حملو ڪري ڏاڍا ڏرڪڙ، ڪپڙا، وٽ (ڍورا) ڳلام ۽ اناج غنيمت ۾ هٿ ڪيو. جنهن جي ڪري عرب لشڪر ۾ گوشت ۽ گاه جي گهٽائي ٿي." (۱)

ان مان اسان اهو اندازو ڪري سگهون ٿا ته، ڪاڪي چني جي انهن قريبن ڪرڻ کان اڳ ۾ عربن جي لشڪر کي ڪافي مسئلا سامهون هئا، جنهن جو حل ڪاڪي چني جي گڏجڻ کان پوءِ ٿيو. اهو هيو ڏاهر جي دور ۾، ان ڏاهي جو ڪردار، جيڪو سڀ کان وڏو هاجيڪار ٿيو، جيئرو ڏاهو ۽ سياڻو هو، اوترو ئي مطلب پرست ۽ وطن فروش بڻجي مسوريون صلاحيتون ڌارين کي اُڀري ويٺو، هن سڌ ڌرتيءَ ۽ سڌي قوم کي غلاميءَ کان بچائڻ لاءِ ڪابه حڪمت عملي تيار نه ڪئي. نه ڪو راجا ڏاهر سان صلاح مشورا ڪري، گڏجي جنگ ڪرڻ جو سوچيو، رڳو ڌارين جي منظمائپ ڏني ۽ انهن ۾ ايڪو ٻڌي ۽ وڏو لشڪر ڏسي خوف ۾ ٿي مڃي ۽ ڌارين طرفان 'امير الهد' جو لقب ماڻي، انهن جو ايجنٽ بڻجي ويو.

چنيسر سومرو

سنڌ عربن جي غلاميءَ ۾ گج عرصو رهڻ کان پوءِ سومرن جي دور ۾ هڪ ڀيرو وري آزاد ۽ خودمختيار ملڪ جي حيثيت سان دنيا جي نقشي تي اڀري آئي. سومرن سنڌ کي هر لحاظ کان خوشحال ۽ مالا مال ڪيو، سنڌ جي اقتصادي، دفاعي ۽ سياسي قوت جا نئين سر اڀاءُ ورتا.

عربن مان اڃا جان مس چئي ته غزنوي ۽ غوري پنهنجون لاکڙي نظرون سنڌ ۾ وڌيون، سومرن پنهجي سگه پٽاندر، کين ڀرور جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ڊگهو عرصو غلامي ۾ رهڻ ڪري سومرا اڃا دفاعي طور ايترا مضبوط ۽ مستحڪم ڪور ٿيا هئا، جو صحيح نموني ڌارين جو مقابلو ڪري سگهن. ان هوندي به، جنهن به کين موقعو ملندو هو ته هو خودمختياري جو اعلان ڪندا هئا ۽ دارالحڪومت ۾ جڙو مولڪڻ کان ٺاهري واريندا هئا. مولائي شيدائي لکي ٿو ته: ”سومرا پٺن هندو راجائن وانگر مسلمان حاڪمن کي عشره اڀيائش جي ڏهين پتي (پرن لڳا، وري جنهن دهلي جي سلاطين کي ڪمرور ڏسندا هئا ته، خودمختيار ٿي رهندا هئا.“ (۱)

دودي پهرين ۽ سندس پٽ سگهار جي دور حڪومت ۾ سنڌ جون سرحدون اڃان به وسيع ٿيون. جن تي لسان کي به انداز لهر محسوس ٿو ٿئي، پر جنهن چنيسر جي داغدار ڪردار تي نظر پوي ٿي ته، شرم کان ڪنڌ جهڪي ٿو وڃي. هيٺ چنيسر جي ڪارنامن جو تجربو ڪندڙن، جنهن مان سندس ڪردار جي پلي پٽ سنڌ پنجن ويٺي.

سومرن جو مورنهن حاڪم پونگر جنهن تخت تي ويٺو ته هن شروع کان ئي سنڌ جي خوشحالي طرف ڌيان ڏنو ۽ پاڙيسري رياستن سان لڳ لاڳاپا ستارڻ جي ڪوشش ڪئي. جيڪا دودي پهرين اجهن کي

(۱) تاريخ سندن سنڌ، مولائي شيدائي، ص ۷۷.

تاريخ پر ڪاري دودي جي نالي سان سڃاتو وڃي ٿو، جي دور حڪومت پر وڳهه ڪوٽ جي قبضي ڪرڻ سبب اثبوت پيدا ٿي هئي، چوڻ وڳهه ڪوٽ اڳاڻي وقت کان وٺي گجر قوم جي قبضي ۾ هو، ان کي ڪاري دودي پنهنجي قبضي ۾ ڪري گاديءَ جو هنڌ بڻايو هو.

اهڙي طرح دودي ٻي (جيڪو تاريخ ۾ ٺهري دودي جي نالي سان مشهور آهي) ان ۾ گجرن سان گهڻيون ئي جنگيون جوڙيون، جن ۾ کيس سوڀ ملي هئي. سومرن جو ٻيو پاڻسري ملڪ واڳهيلن جو هو. جنهن جا پڻ سومرن سان منا لاڳاپا هئا. حڪمراني پيرا واڳهيلن سان گاديءَ جي شهر وڳهه ڪوٽ تي حملي آور ٿيا، پر سنڌ جي غيور محب وطن هوار، هر پيري واڳهيلن کي ٻري طرح شڪستون ڏني، ناسيد ڪري پڇاڻي ٿي ڪندو.

سومرن دهلي سان پڻ ڪافي چڪريون کاڌيون هيون، ان ڪشمڪش ۽ اثبوت کي ختم ڪري اس امان ۽ خوشحالي قائم ڪرڻ لاءِ پونگر، گجرن جي سردار لاڏئي جي ڌيءَ رڻا سان شادي ڪئي، جيئن ساڻن لڳ لاڳاپا سڌرن ۽ مٿي ماڻهي سبب هڪ ٻئي جي ويجهو اچن، پر گجر قوم پنهنجو وير وٺڻ لاءِ ان جو غلط فائدو ورتو ۽ ان موقعي کي غنيمت سمجهي ڪجهه وقت لاءِ غلاموڻ ٿي وئي.

پونگر کي ٻه گهروايون هيون، رڻا رڻي مان هڪ پٽ چيسر نالي پيدا ٿيس، ۽ ڏاڍي پوٽي مان هڪ ڌيءَ ٻاگهل ۽ ٻيو پٽ دودو ڄائو، رڻا رڻيءَ شروع ۾ ئي، پونگر کي هيٺيون مٿيون ڏيڻ شروع ڪيون ۽ چيسر کي ۽ پنهنجن ويجهن ماڻهن مان محمد گجر جي ڌيءَ "مير" سان پرڻايو. اهڙي طرح هن پنهنجي سارشي منصوبي کي عملي جامون پارائڻ شروع ڪيو. ۽ سس، تنهن ٻنهي چيسر کي ايترو ته پنهنجي ڪنٽرول ۾ ڪيو جو، چيسر ڪوبه ڪم سواءِ ماءُ ۽ زال جي صلاح مشوري جي، ڪرڻ لاءِ تيار ڪونه هو.

پونگر ۶۷۸ھ ۾ وفات ڪئي. سنڌ جو حڪمران مقرر ڪرڻ لاءِ مجلس شوري وٺي، جيڪا هڪ سوارڪان تي مشتمل هئي، جنهن ۾ مختلف ذاتين جا پڳدار هوندا هئا. جن مان ڪجهه هي هئا: ٿهيم، اٿرا، سا، سوڍا، ڳاها، پھڙ، پارڻ، پٽي، جاجڙ، تنور، راجڙ، مينڌرا، ملاح،

پنهو، مهتا، راجپر، ڪاچيلا ۽ چتا وغيره هئا. انهن کان سواءِ ٻيا اسي
رهڪن سومرن جا هوندا هئا، جيڪي سردار مڻيا ويندا هئا.

حڪومت جو سارو ڪاروبار انهن جي صلاح مشوري سان هلايو
ويندو هو. هر ننڍي خواهه وڏي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ مجلس شوري
گهرائي ويندي هئي. پوءِ جيڪو فيصلو متفق راه سان، ان مجلس شوري پر
پاس ٿيندو هو، اهو آخري ۽ آيل ليکيو ويندو هو، ۱۶۷۸ھ يونگر جي وفات
کان پوءِ اها مجلس شوري وڃي، جنهن متفق راه سان اهو فيصلو ڏنو ته
يونگر جي مسئل تي سندس ٻي نير پٽ دودي کي ويهاريو وڃي، ڇو ته
دودو عقلمند، هوشيار ۽ بهادر آهي. تنهن ڪري چنيسر جي پيٽ پر
پارليامينٽ (مجلس شوري) دودي کي پگ پٽائڻ جو فيصلو ڏنو. ان
فيصلي ڪرڻ وقت، چنيسر ۽ دودو پئي چٽا، ان اجلاس کان ٻاهر هئا،
اهڙي قدر جو چنيسر اهڙي نازڪ وقت پر شڪار ڪرڻ لاءِ پنڌار طرف
ويل هو. جنهن پارليامينٽ پنهنجو فيصلو دودي کي پٽايو ته، دودي انڪار
ڪندي چيو ته پگ جو حقدار چنيسر آهي، ڇو ته هو مون کان وڏو آهي.

پگ چنيسر مير جي، پٽن جو منهنجو ڀاءُ،

پگ پٽن ڪينڪي، مون کي ڪسو ڪين خدا.

پر پوءِ به راج وارن دودي کي پگ پٽائڻ تي زور ڏنو، جن کي دودي
پنهنجي ذاتيءَ ۽ سياڻپ سان قائل ڪيو، ته پگ چنيسر ئي پٽندو، ڇو ته
هو منهنجو وڏو ڀاءُ آهي، ائين نه ٿي جو تخت نشينيءَ تان چنيسر هٽجي
پوي ۽ خانداني جڳهه شروع ٿي وڃن. دودي کي اها ڳالهه محسوس ٿي
ٿي ته جيڪڏهن خانداني جڳهه شروع ٿي ويا ته گهڻو خون خرابو ٿيندو ۽
سنڌ جي شادابي ويرانيءَ پر تبديل ٿي ويندي. پارليامينٽ دودي جي ان
درخواست تي پنهنجو راضو ڏيکاريو.

دودي پنهنجو خاص ماڻهو موڪلي چنيسر کي گهرائي ورتو. جنهن
کي پگ پٽڻ جو فيصلو پٽايو ويو. جنهن هاڻوڪار ته ڪڍي پر چيائين،
”ترسو ته مان ماءُ کان ٻچي اڃان.“ جنهن تان پارليامينٽ جا رهڪن،
جيڪي اڳ ئي چنيسر جي پڳداري جي خلاف هئا، سي فري ويا. ۽ دودي
تي وري زور رکيائون ته پگ توکي پٽي پوندي.

دادا سنڌي لکي ٿو ته: ”چنيسر کي جنهن تخت نشين ٿيڻ جو چيو

ويو ته چيائين ته 'ترسو مان لٽر کان پڇي اڃان.' ان تي راج حڪارو جي،
 پگ ڪسي دودي جي حوالي ڪئي، دراصل سياسي انتظام حڪاروهار ۽
 ملڪي مسئلا اهڙا ته منجهيل، پيچيده ۽ جلدي حل طلب هوندا آهن، جو
 جيڪڏهن انهن کي مٿه ڪرڻ ۾ گهروارن جي راءِ ۽ ارادن کي دخل ڏنو
 وڃي ته پوءِ "هتي راءِ جي حوالي" مصلحت ٿي وڃي ٿي. ان ڪري سنڌ
 جي پارليامينٽ چنيسر کي زن مرهه ۽ ماءُ جو ٻالڪو سڏي پگ کان
 محروم ڪيو. (۱)

آخرڪار دودو راج جي اتل فيصلي ۽ ضد آڏو هڻو ٿيو، ۽ پگ ٻڌڻ
 لاءِ تيار ٿيو، پر پوءِ به هڪ شرط وڌائين ته جيڪڏهن پگ منهنجي، ته واپ
 چنيسر جي، يعني ڀلي مان پگهار هجان، پر حڪومت جون واڳون ۽
 حڪاروهار جي هٿ چلت، چنيسر جي هٿ ۾ هوندي.

چنيسر جنهن گهران ماءُ کان صلاح وٺي واپس آيو ۽ دودي کي پگ
 ٻڌڻ ڏنائين ته خاموشيءَ سان واپس گهر هليو ويو. ان وچ ۾ دودي جي
 پگ ٻڌڻ جي خبر سڄي شهر ۾ هلي وئي. سو چنيسر جيئن ئي گهر پهتو
 ته پهريان ماڻس مليس ۽ پوءِ سندس گهرواري. ٻنهي مابن، کيس پگ نه ملڻ
 تي پنهنجي شرارتي منصوبي تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو، ڇو ته انهن ٻنهي
 عورتن جو، سومرن جي حواليءَ ۾ اچڻ جو مقصد ئي، سومرن جي
 حڪومت ۾ ڌڻيءَ ۽ قومي ٻڌيءَ ۾ ڌار وجهي ڪمزور ڪري، گجر قوم
 جو ڀر وٺڻ هو، تنهن ڪري کين ان وقت کان وڌيڪ ٻيو بهتر موقعو
 ڪونه ٿي سگهيو.

اهڙي طرح انهن پراڻي سنڀل سازش جي شروعات ٿي رٿائڪن طعنن
 سان ڪئي، ماڻس اڃا ڇپ ٿي مس پئي ڪئي ته، وري جوش پئي شروع
 ٿي، مها ۽ طعا ٻڌي ٻڌي، چنيسر کي ويهڻ وه ٿي لڳو، نيٺ ماءُ ۽ جوڙ
 آڏو سرخرو ٿيڻ لاءِ، چنيسر قومي غيرت، وقار، ناموس ۽ وطن جي حب
 جون حدون اورانگهي دهلي جي سلطان ترم شيرين عرف علاؤالدين ڏي
 دانهن ٿيڻ لاءِ سنڀريو، جيئن بادشاهي لشڪر کي سنڌ تي ڪاهي اچي.

دودو پگ ٻڌيون ڪجهه ڏينهن ۾ ويٺو هو ته ڀاڱهي روٽيڊي اچي
 چيسر جي دهلي دانهن مڃي وڃڻ جي خبر پئاهن، دودي پاءُ کي

گهڻائي ايلاز مٿون هڪيون، راج جا چڱا مڙس ۽ ميڙ ڪري موڪليائينس، پر چنيسر ضد ۽ اڇي عقل، مسجد ۽ وطن جي محبت جو گس ڇڏي، اٿڻو ٻڄي. غلاري تي منڊرو ٻڌي بيٺو ۽ دهلي طرف راهي ٿيو.

دودي وڏا وس ڪيا، پر چنيسر چيو ته: چڙهيو اهيان سو مڙندس ڪين، ۽ کوس ڪلاڙالدين آڻيندس. تنهن دودي چيس ته پاڻ ۽ راج پيڙا ڪري انهن کي مڃاڻ ته ڀڳ پيڙهي هيتر ۽ تنهنجي حوالي آهي. پر چنيسر نه مڃيو ۽ روانو ٿي ويو، ته ۽ دودو پويان سومرن جي ٻارن مان سردارن ۽ پاڻن جون ميڙون موڪليندو رهيو. آخري ميڙ ”آڇ“ جي شهر پهتس. پر چيسر اتان اڳ ئي نڪري چڪو هو، پوءِ ميڙ اڳتي وڃي ڪنهن منزل تي ڪيس پهتو، پر مٿاڻي چٽيائين، چنيسر دهليءَ وڃي پهتو ته ۽ دودو پويان قاصد موڪليندو رهيس. پر چنيسر جو وڏو سو وري نه آيو. (۱۱)

چنيسر سان واڳهيٺن جو وزير مافورا، دهلي تائين گڏ هو ۽ گجر قوم پڻ ڪافي مدد ڪيس. اتي پهچي ڪلاڙالدين کي دولت سان گڏ پنهنجي پيش پاڳهل جو سڱ ۽ آڇيائين، جنهن تي سلطان ڪلاڙالدين راضي ٿي، هن ۽ دولت ۽ سڱ جي لالچ رکي سنڌ ڏانهن آيو.

ڪلاڙالدين سرفند (ايران) جو هو. جيڪو دهليءَ تي حملو ڪري ڦرلٽ خاطر دهلي ۾ ترسيل هو. دادا سنڌي لکي ٿو ته: ”ڪلاڙالدين آيو ٿي هندستان ۾ ڦرلٽ ڪرڻ ۽ مال ميڙڻ جي خيال سان هو، سو هن کي جنهن سنڌ جو ڄاڻو ۽ پنهنجي ئي ڪٽر جو وري ملي ويو، ڪنهن جي مٿي مڪڻ پوي ته سينڌ ڪاڌ ٿي سڙي.“ هڪ نه شدو شد. هڪ ئي وقت سندس مٿ ۾ ٻه گدرا ٿي آيا، سو دهليءَ مان ٻانهون گججي سنڌ روانو ٿيو. (۱۲)

ڪلاڙالدين جو لشڪر جنهن سنڌ جون حدون اورنگهي آيو ته سومرن ٻاران چيسر جي پٽ نگر کي ايلجي ڪري موڪليو ويو، جيڪو خودداري، بيباڪيءَ ۽ ناز سان هلندو وڃي پيءُ سان مليو. چيسر کي گهڻوئي سمجهايائين، پر هن وطن فروش پنهنجي پٽ جي هڪ ۽ نه ٻڌي ۽ پنهنجي ڪوڙي انا تي بيٺو رهيو.

(۱) سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ۳۳

(۲) سومرن جي دور جا سورما، دادا سنڌي، ص ۵۶

اهو پهريون سومرو هو، جنهن دشمنن سان جنگ جي شروعات ڪئي، وڏي بهادري سان ڌارين جا ڪنڌ لاهاري جيان لٽندو رهيو. نيٺ چنيسر به رحمي، سنگدلي ۽ ڪشورتپ جو مظاهرو ڪندي تلوار سان کيس شهيد ڪيو، ان کانپوءِ هڪ ٻي پٺيان سنڌ جا سورما پنهنجي ڦرتي ۽ لجن جي خاطر سرن جي قرباني ڏيندا شهادت جو جام پيئندا رهيا. پڇاڙي ۾ دودو دلير پاڻ جنگ جي ميدان ۾ ڪاهي پيو، تلوار جا اهڙا نه وار ڪيائين جو دشمن جي سکيا ورتل فوج ۾ تاهڪوڙو پنجهي ويو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان لکي ٿو ته: ”جنهن دودو جنگ تي چڙهيو ته پهچو خاص تهاڻگ هٿيار کڻي چڙهيو. جنهن ۾ ست تلوارون سمجهيل هيون، دودي کي ست هٿيارو سومرو ڪري سڏيائون، جو جنگ جي ميدان ۾ ٻين جي پٺ ۾ چڻ سندس ست هٿيار پئي وڙهيا ۽ جتان ئي شاهي فوج ۾ پيو اتان چڻ پها ڪڍي ٿي چڙهيائين. چڻ درياءُ ٻانجهي پيو هو ۽ مخالف لشڪر کي ٻهي ڪنڌين ٻوڙي ٿي چڙهيائين. دودي جي مقابلي جي ڪنهن کي جرئت ڪانه ٿي ٿي.“ (۱)

سومرن وٽ مخصوص لشڪر هو، تنهن کي به نه ڪا فوجي سکيا هئي ۽ نه ئي وري انهن کي پورو هٿيار ۽ جنگي سامان هو، اهي وڳو قومي غيرت ۽ وطن جي حب سبب ترنگ يافت ۽ وحشي فوج سان منهن مقابل ٿيا هئا. پر پوءِ به سنڌ جي ڪوٽيون اهڙو نه ميدان ملهائو جو ڪيئي صديون اڳ جو قصو سيني به سيني اڃ تائين ڳاتيو ۽ ساراهيو ٿو رهي.

بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو ته: اهڙي طرح دودو چوڏنهن چنڊ وڙهيو ۽ علاؤالدين جي لشڪر جو وڏو حصو مارجي ويو، پر شاهي ڪٽڪ ڪٽڻ جو ڪو نه هو، آخري جنگ ۾ دودو ڪفن پائي چڙهيو ۽ جنهن جوش مان حملا ڪيائين، تنهن کيس ڏسي چنيسر کي چيائون ته اڄ دودي جي گهوڙي وٽ ۾ ترندي اچي، دودي ست ڏيهن سانده جنگ ڪئي ۽ اهڙا نه حملا ڪيائين جو سيني کي پڪ ٿي ته دودو مارجڻ جو ئي ناهي. پوءِ چنيسر کين حرفت ڏسي، جنهن سان دودي جي گهوڙي چلانگ ڏيندي وڃي پالن ۾ لڳي ۽ دودي جي جسم ۾ پڻ پالا چڙهي پيا، دودو پالن ۾ هو، جو چنيسر هيٺان ناهي پڇيس ته ”دودا هاڻي

(۱) سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ۸۷-۸۸

حڪيڻ آھين. ” تنھن ۾ دودي جواب ڏنس ته: ” ادا اڃا به مون کان ھيٺ
بيٺو آھين. ” پوءِ علاؤالدين حڪمر حڪيو ته سر وڊيوس. ” (۱)

اھڙي طرح دودو بهادري ۽ دليريءَ جو مظاهرو ڪندي جمعي جي
ڏينھن ٻن ٻھرن وقت، ڏھين محرم سن ۷۰۰ھ مطابق ۲۷ مارچ سن ۱۳۰۰ع
جو مرندي مري ويو، پر ڏارن کي سنڌ ۽ ٻاگھل جو سڱ ڪونه ڏنائين، پر
چنيسر جھڙو غدار ڌرتي فروش ۽ پيڻ ويڪاڻو، سنڌ جي مسوري تاريخ ۾
ڪٿي به نظر ڪونه ٿو اچي. سڀني غدارن، ٻي وڙن ۽ حڪمرانن جي ويڙس
۾ چنيسر جو ڪردار شاهون نظر اچي ٿو. سومرن کيس سنڌ جي ڀڳنداري
ته ڪانه ڏني، پر اڄ جو سڃاڻ طبقو کيس غدارن جو ڀڳندار ڪري ليکي
ٿو. اھڙي ڪردار ادا ڪرڻ کان پوءِ کيس موت ۾ ڇا مليو..... ان لاءِ
مختلف رايون ملن ٿيون، جن مان رڳو هڪ اھميت واري سمجھندي
ھيٺ ڏجي ٿو.

هاشم ڀنڀري جي روايت آھي، ته: دودي جي مارجڻ کان پوءِ جڏھن
علاؤالدين وڳھ ڪوٽ ۾ جڙھي آيو ۽ چنيسر کان ٻاگھيءَ جو سڱ
گھربائين ته چنيسر سڱ ڦيڻ کان انڪار ڪيو، جنھن تي کيس ماري اندر
ڪوٽ ۾ گھري پيا، پر سومرون ان کان اڳ ئي ھليون ويون ھيون. ” (۲)
تاريخ شاھد آھي ته جنھن به شخص پنھنجي ڌرتي ۽ وطن واسين سان

(۱) سومرن جو دور، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص ۸۵

(۲) ساڳيو، ص ۱۲۲-۱۲۳

هيون روائتون لکن ٿيون ته، ” دودي جي شھيد ٿيڻ کان پوءِ علاؤالدين،
دودي جي مڙھ کي ٻير جو ٿڌو ھنيو، جنھن تان چنيسر جڙيو ۽ شاھي
لشڪر سان جنگ ڪيائين ۽ پاڻ به مري ويو.“

تاريخي واقعن جو مطالعو ڪندي، اها سنڌ پوري ٿي ته چنيسر جو
ڪردار ڀڄاڙيءَ تائين پرو رھيو آھي. ان جنگ دوران ڪڏھن به ڪونه
ڀڄتاو. حقيقت اها آھي ته سنڌواسين جڏھن چنيسر کي ٻري موت مرندي
ڏٺو ته رحمتي جو مظاهرو ڪندي کيس عاف ڪري ڇڏيو. به ته
جيڪو پنھنجي ضد سبب پنھنجي ڀڳ کي به پنھنجي ئي تلوار سان ڪھي،
ان مان چڱائي جي اميد رکڻ ٻيرون کان ٻير گھوڙڻ برابر آھي.

ليکڪ

غداري ڪئي آهي ته ان جو انجام سندس سوچن جي برعڪس ۾ طرفو مليو آهي. هڪ ته جيستائين انسان ذات جو هن قوتيه تي وجود آهي، تيستائين سندس مٿان ڦٽ لعنت پئي وسندي آهي ۽ اهو نالو ئي نفرت ۽ ڏڪار جوڳو ليکيو ويندو آهي، ٻيو ته جنهن کي هو پنهنجو همدرد ۽ هٿڙوڪي سمجهي پنهنجي آزاد وطن تي حملو ڪرائيندو آهي، ان کان به موت پر هيش ڏلت، رسواڻي، سختيون يا موت ئي ملندو اٿس. چنيسر جو انجام به بالڪل ائين ٿيو.

اهڙي ئي وطن جي خدارن ۽ ڪڙمر جي ويرين لاءِ ابراهيم منشيءَ سچ چيو آهي ته:

مون هڪ صحابا پنهنجا هٿا، ڌارين سان گڏ ڌاڙي ۾،
 ٿي واٽ ڏسيائون ويرين کي، وهي وانگيئڙن جي واڙي ۾.

ميان نور محمد ڪلهوڙو

اسان وٽ تاريخ کي حڪمرانن ۽ اقتدار جي هڪڙي جي واکاڻ ۽ خوشامد لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي ۽ انهيءَ خيال سان ته مرڻ واري جون رڳو غريبن بيان ڪيون وڃن ۽ ان جي ٻين حڪمن تي ٻڌو وڃي.

شخصيت جي ڪردار ۽ انهن جي اعمالن جو نه ته جائزو ورتو ويندو آهي ۽ نه وري انهن تي تنقيد ڪئي ويندي آهي. ان جي ڪري اسان جي تاريخ ڇڏڻ مڙسڻ ۽ مهان شخصيتن جي ذڪر ۽ احوالن سان ڀري پئي آهي، انهيءَ جو نتيجو اهو ٿيو، جو اسان تاريخ مان ڪو به لاپ ناهيون پرائيندا. شخصيتون اينديون آهن ۽ هوار کي گمراه ڪنديون آهن. پر تاريخ ۾ اسان انهن کي عظيم بڻائي، انهن کي پنهنجن ذهنن ۾ محفوظ ڪري ڇڏيندا آهيون. ان ڪري اسان جي ماضيءَ جو ورثو حال ۾ اسان جي رهنمائي ڪرڻ کان قاصر آهي.

جيستائين تاريخ کي حقيقت جي نگاهه سان لکيو ويندو، ان وقت تائين اسان جو تاريخي شعور ڪجهه ۽ بي پاڙو رهندو ۽ اها تاريخ شخصيتن جي اثر ۽ رسوخ، ان جي قوت ۽ طاقت کي باقي رکدي، ان ڪري هوار ۽ حڪمرانن جي وچ ۾ فرق ۽ دوري رهندي ۽ هوار ۾ ڪڏهن به اهو اعتماد پيدا نه ٿيندو ته هو انهن حڪمرانن جي چاڻو ۽ ڌوڪي کي ٽوڙي پنهنجي تاريخ کي پاڻ جوڙي ۽ سنواري سگهن.

وڏي ڳالهه ته اسان جي تاريخ لکندڙن حڪمرانن جي شخصيت کي گهڻو وڌائي ڪري، حد کان به وڌيڪ پيش ڪيو آهي، اهو ڪم ڪهن وقت تائين درباري تاريخدان ڪندا هئا، انهن کان پوءِ بدقسمتي سان اهو ڪم، نسلي، قومي ۽ طبقاتي مفاد خاطر نون تاريخدانن به جاري رکيو موجود دور ۾ جيئن ته تاريخ جو هر پهلو اسان جي سامهون اچي ويو آهي، تنهن ڪري هن وقت ان ڳالهه جي سخت ضرورت آهي ته گذريل وقت

جي حڪمرانن، فرمانروائن ۽ اقتدار جي ٻڪين جو جائزو ورتو وڃي، اگر هو پنهنجي حڪمرانيءَ ۾، معاشرتي جي چنبي کان آزاد هئا ۽ ان وقت تائين انهن کي سزا ڪونه ملي هئي، ته اڄ اهو حڪم، تاريخدان ڪري سگهي ٿو ته انهن ماڻهن کي تاريخ جي عدالت ۾ بيهاري انهن جي ڪردار ۽ شخصيت جو تجزيو ڪري، جنسي ۽ عقيدت کان هٽي ڪري انهن جي باري ۾ فيصلو ظاهر ڪري. جيڪڏهن اهي سزا جي لائق هجن ته انهن کي اها سزا ضرور ملڻ گهرجي.

اهو ان ڪري به ضروري آهي ته تاريخ جي اها سزا اقتدار جي ٻڪين کي اهو ياد ڏياريندي، ته هنن جي ڪسن ۽ ڪرتوبن تي تاريخ جي نظر آهي. تاريخ جو فيصلو جيڪڏهن هنن جي حق ۾ نه هجي ته اهو انهن جي لاءِ قبر جي عذاب وانگر انتهائيندڙ ٿيندو. ڇو ته انهيءَ صورت ۾ انهن جو نالو ايندڙ نسلن جي لاءِ حقارت جوڳو ۽ ذليل ٿي ويندو، ان ڪري تاريخدان اهڙين سڀني شخصيتن کي، جن جي هنن ۾ عوام جي تقدير هوندي آهي ۽ جيڪي عوام جي قسمن جا مالڪ هوندا آهن، انهن جي شخصيت جي هر پاسي ۽ ڀلو کي تاريخ ۾ محفوظ ڪري.

اهڙي ئي خيالن کان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي شخصيت جو جائزو وٺڻ به ضروري آهي، ميان نور محمد ڪلهوڙو هڪ اهڙي وقت سنڌ جو تخت ڌڻي بڻيو، جنهن سمورو هندستان، سياسي معاشي ۽ سماجي ڪششڪش ۾ مبتلا هو. مغل حڪمران پنهنجي قوت، طاقت ۽ اثر رسوخ وڃائي وٺا هئا. اهڙي وقت مغلن جي حڪومت ان قابل ڪونه هئي، ته هو پنهنجي علائقن جي سارنڀال لڳي سگهن، انهن جو بچاءُ ۽ عوام جي حفاظت ڪري سگهي. ان ڪري جيڪڏهن ڪوبه حڪمران خاندان، پنهنجي فرضن جي پورائي ۾ ناڪام ٿي وڃي، ته ان کان حڪومت ڪرڻ جو حق به ختم ٿي ويندو آهي.

اهڙين حالتن ۾ جنهن ڪلهوڙا سنڌ جا تخت ڌڻي بڻيا، ته هنن مان اها اميد ڪئي ٿي وئي ته هو مغلن جي غلاميءَ کان چوڻيڪارو حاصل ڪري خودمختياريءَ جو اعلان ڪندا، پر هنن سنڌ جي خودمختياريءَ بچاءُ مغلن سان پنهنجي وفاداريءَ کي برقرار رکيو، انهي ڪري هنن ۾ اهو اعتماد پيدا ڪونه ٿيو ته هو سڀني اختيارن جا مالڪ آهن ۽ نه وري عوام

تي هنن کي خودمختيار حڪمران تسليم ڪيو. مغلن جي سربراهي کي ذهني طور تي تسليم ڪرڻ جو نتيجو اهو نڪتو، جو هنن اهڙي ذهيت سان اتان بادشاهه کي پنهنجو سربراهه مڃيو.

ڪلهوڙا خانن کي حالتن اهڙا موقعا ڏنا هئا، ته اهي آزاد ٿي سنڌ کي متحد ڪري، هتي حڪومت ڪن، پر هنن ان جي بجاءِ مفاهيت واري راهه اختيار ڪئي ۽ ڌارين حڪمرانن کي پنهنجو اڳواڻ مڃيو.

ڪلهوڙا سنڌ جا حڪمران، ان ڪري ٻڌيا، جو هتي مغلن جي حڪومت ۽ انتظاميا ڪمزور ٿي چڪي هئي، ان ڪري سنڌ تي حڪومت ڪرڻ مالي لحاظ سان فائدي مند ڪونه رهي هئي، انهيءَ ڪري ٿي جي صوبيلار، معاشي طور تي نقصان کان پوءِ، صوبي کي ڪلهوڙن جي حوالي ڪري پنهنجي جان چڙهي، اهڙي صورت حال ۾ ڪلهوڙا مغلن جي خلاف ڪار اهڙي تحريڪ هلائي نه سگهيا، جهڙي مرهٽن هلائي هئي. ان ڪري هو سنڌ ۾ قومي جذبن کي سجاڳ ڪري، هنن کي ڌارين حڪمرانن جي خلاف متحد ڪري نه سگهيا ۽ مزاحمتي تحريڪ نه هٿ ڪري ڪلهوڙا نه ته فوجي سکيا حاصل ڪري سگهيا ۽ نه وري هوار کي پاڻ وٽ ڪهن مقصد جي لاءِ گڏ ڪري سگهيا. ان ڪري سنڌ بچاءَ واري لحاظ کان ڪمزور رهي.

اهڙي حالت ۾ جنهن نادر شاهه، سنڌ تي حملو ڪيو ته، ان لاءِ نه ته سنڌ جا حڪمران تيار هئا ۽ نه وري هوار.

اهڙي موقعي تي اسان ميان نور محمد ڪلهوڙي جي شخصيت جو جائزو وٺنداسون، ته نادرشاهه جي حملي وقت، ان سان مقابلي ڪرڻ بجاءِ هن پنهنجي جان ۽ خزانن کي بچائڻ جي لاءِ، پڇڻ واري راهه اختيار ڪئي؟ ڇا حڪمران ۽ اڳواڻ جي حيثيت سان هن جي اها ذميواري نه هئي، ته هوار جو بچاءَ ڪري ۽ هنن کي ائين نڌڻڪو ڇڏي نه وڃي ها...؟؟

نادر شاهه جو اهو حملو اوچتو نه ٿيو هو، ان کان پهريائين هن هڪ خط ڏنهي هن کي پنهنجي دربار ۾ اچڻ جو لکيو هو، ان کان پوءِ هن کي احساس ٿيڻ گهريو، هو ته ملڪ کي نادر شاهه جي حملي کان بچائڻ لاءِ، ان مقصد جي لاءِ هو فوج تيار ڪري ٿي سگهيو ۽ اهي هڪ ڪروڙ

رييا جيڪي هن نادر شاه کي ڏٺا، اهي فوج جي تياري ۽ بچاءَ جي حڪم اچي ٿي سگهيا. پر ائين نه ٿيو ۽ هن عمر حڪومت وٽ پنهنجي ۽ پنهنجي خاندان جي عزت ۽ حفاظت جي ضمانت تي معافي وٺي پنهنجو گڏ حڪيل خزانو سنڌ جي ورهاست ۽ ويه لک رپيا ساليانا ڏيڻ منظور ڪيا.

وري جڏهن نادر شاه کان پوءِ احمد شاه ابداليءَ جو حملو ٿيو، ته ان وقت به هو مقابلي ڪرڻ کان سواءِ شهر ڇڏي پڄي ويو ۽ اهڙي حالت ۾ ئي هن وفات ڪئي.

اهو ئي سگهيو پئي ته ميان نور محمد ڪلهوڙو، مادر شاه ۽ احمد شاه ابداليءَ جي مقابلي ۾ ڪاٺياڻي نه ماڻي ها ۽ شڪست پکڙهيس ها ۽ هو پنهنجي جان به وڃائي ها، پر جيڪي ماڻهو حڪمن مقصد خاطر جان جي قرباني ڏيندا آهن، انهن جي شخصيت سنئين زند ۽ عظيم بڻجي، ايندڙ نسلن کي متاثر ڪندي آهي. برصغير جي تاريخ ۾ ٿيو سلطان جو نالو نسلن جي لاءِ عزت ۽ احترام ڀريو رهيو آهي، ان جي برعڪس واجد علي جو نه!

سنڌ تي افغان ڏاڪي جا اثر، هن جي سياسي، سماجي ۽ معاشي، تاريخ تي ڏاڍا گهرا ٿيا، سنڌ جا حڪمران، افغان بادشاهن جا ڳڻپيو رهيا، جنهن ڪري سنڌ هنن جي لاءِ ڦرلٽ جي دولت جو ذريعو بڻي رهي، دولت جي اها بڪ افغان فوجين کي هميشه سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ هٿياربندي رهي، سڀ کان وڌيڪ ظلم اهو ٿيو ته ڪلهوڙا تحت ۽ تاج جا اميدوار اقتدار جي حاصل ڪرڻ لاءِ افغان بادشاهن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ انهن کي گهڻي کان گهڻي رشوت ڏيندا رهيا، ۽ گهڻي کان گهڻو خراج ڏيڻ جو واعدو به ڪندا رهيا، جنهن جو افغان بادشاهن پورو پورو فائدو حاصل ڪيو ۽ گهرو جهڳڙن ۾ مختلف گروپن جي مدد ڪري هنن کان گهڻي دولت حاصل ڪئي، ڌارين جي مدد سان اقتدار حاصل ڪرڻ جي اها رسم اهڙي هلندي آئي، جو ڪيتري وقت تائين اسان ان مان جان ڇڏائي نه سگهياسين ۽ هاڻي اسان وٽ عوام جي خواهش ۽ اسڪن جي برعڪس حڪمراني ڪئي وڃي ٿي.

ڊاڪٽر مبارڪ علي

راجو ليڪي

اها هڪ حقيقت آهي ته اسان وٽ دولت درياخان جهڙو سپه سالار ۽ انتظام هلائڻ لاءِ ڄام نظام الدين (ڄام نندو) ۽ نظرياتي پرچار لاءِ مخدوم بلاول جهڙو مرد مجاهد به آهي. انهن جي پروگرام ۽ انهن جي سورهائي کي ساراهڻ لاءِ جيڪڏهن سوين ڪتاب لکيا وڃن ته به گهٽ آهن. پر مسئلو آهي انهن ڳالهين جي بيان ڪرڻ جو، جيڪي هن وقت ضروري آهن. يعني انهن شخصيتن کي وائڪو ۽ پترو ڪرڻ، جن جي سازش ۽ خدائيءَ سبب سنڌ کي هاڃو رسيو ۽ جن ڪري سنڌ جي سرواڻيءَ جون واڳون مورچوئي ڌارين جي هٿ چڙهي ويون. جيئن اڄ جو نوجوان، اڄ جي سامراج نواز دلاڻ ۽ ٺڳن جي سياسي چالاڪين ۽ هيرا ڦيرن کان هوشيار وهي سگهي.

اڄ مان توهان جي اڳيان هڪ اهڙي شخصيت کي وائڪو ڪندس، جنهن جي سازشي سوچن ۽ منصوبن ڪري ڪلهوڙن جي حڪومت جو تختو لوندو ٿيو ۽ ڪيترن ئي بي گناه انسان جو قتل عام ٿيو.

تاريخ ۾ ان شخص کي راجو ليڪي ڪري سڏيو ويندو هو. ليڪي قبيلو سنڌ ۾ وڏو بهادر ۽ شجاعت وارو حاندان هو، ميان نور محمد جي وقت ۾ (۱۷۱۹ع ڌاران) راجو ليڪي، ميان نور محمد جي مرڻ ۾ داخل ٿيو، هن پنهنجي هشت ۽ بهادريءَ سان ڪلهوڙن کي ڪيترن ئي ميدانن ۾ ڪامياب بڻايو، سلسل بهادرائي صلاحيتن سبب ميان نور محمد جي وقت ۾ ئي ڪيترن جنگيون کان گوٺ ڪئي وڏن سپه سالارن ۾ شمار ٿيڻ لڳو. جنهن کان پوءِ ميان نور محمد سنڌ جي گهڻن ئي قبيلن کي، پنهنجي بادشاهت مڃرائڻ لاءِ راجو کي موڪليو. جنهن مختلف جنگيون کڻي ميان صاحب جي مخالفن ۾ ڪسي آندي.

ميان صاحب جي وفات (۹ ڊسمبر ۱۷۵۳) کان پوءِ شهرادن ۾ تخت تان اختلاف پيدا ٿي پيا. ان گهرو لڙائيءَ ۾، راجو ليڪي، ميان غلام شاه

سان گڏ رهيو، ميان غلام شاه جنهن تخت چڙهي ٿر طرف هليو ويو، ته راجو به سندس ڏکڻ ۾ شريڪ رهيو ۽ ميان غلام شاه سان درٻار ٿيندو رهيو. وري ۱۷۶۲ع ۾ ٻيهر غلام شاه تخت ڏٺي پٺيو، ته راجو جو ستارو ايجان به وڌيڪ چمڪڻ لڳو، هاڻي راجو درٻار جي اهم صلاحڪارن مان، سواءِ مير بهرام جي، باقي سڀني کان شاهين حيثيت جو مالڪ ٿيو، جنهن هڪري راجو اهو ڏاڪو به ٽپڻ جون حڪومتون شروع ڪيون، پر مير بهرام به ڪلهوڙن جي بنيادي سرڀن مان هڪ هو، ڪلهوڙن کي ان مان ۽ مرتبي تي پهچائڻ ۾ سندس وڏي، مير شهنشاهه جو وڏو هٿ هو، جنهن جي قربانين کي مدنظر رکندي ۽ مير بهرام جي وفاداري ۽ سچائي هڪري به، وڏي اهميت هوندي هئي. جيڪا راجو جي دل ۾ ڪٽيو پئجي چيندي رهندي هئي، نيٺ غلام شاه جي دور ۾ راجو، غلام شاه کي پٺيون پڙهائڻ شروع ڪيون، پر غلام شاه ڪلهوڙو راجو جي ان سازش کان هوشيار هو ۽ ان جي انهن وڙن ۽ هڪڙن ۾ منجهڻ وارو ڪونه هو.

روايت آهي ته ميان غلام شاه، هڪ ڏينهن راجو ليکي ۽ مير بهرام ٽالپر جي سياڻپ ۽ دوراندېشيءَ جو امتحان وٺڻ خاطر پنهنجي منهن، هر هڪ کي اڪيلو گهرايائين، پهرئين راجو ليکيءَ کي گهرائي چيائينس ته ”وڏيون پشم لاءِ خريديون وينديون آهن، نه چارڻ لاءِ، اڌ سجهان ٿو ته مير بهرام خان، اسان جا سونهيل هڪم پوري طرح سرانجام نه ٿو ڏي. ان هڪري به فائدي سندس پرورش جو هڪئي وڃي.“

راجو ليکي اهو ٻڌي تير حڪمان مان ڦٽو هڪيو ۽ تڪڙ ۾ مير بهرام کي ختم ڪرڻ جي صلاح سامهون رکي، ۽ جنهن ميان صاحب، مير بهرام اڳيان راجو جي شرارتن ۽ فتنه انگيزي پکيڙڻ جو چيو ته مير صاحب، راجو جي پٺ ڪٽندي ان جي سچائي ۽ وفاداريءَ جي پرر رکڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ چيو ته: ”راجو جي اڃا به سرهرازي هڪئي وڃي ته بهتر ٿيندو.“ (۱۱)

ميان غلام شاه، مير بهرام جي خلوص ۾ نيڪ دليءَ کي ڏسي، ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مير بهرام کي امتحان ۾ ڪامياب ٿيڻ تي خلعت عطا

(۱۱) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر ص ۲۰۹

ڪئي، ۽ راجو غلط سوچ ۽ حسد خاطر، ميان غلام شاھ اڳيان، مڪر عقل ۽ شرارتي ظاهر ڪي پيو. پر راجو ليکيڪ پنهنجون سازشون اتي به ختم ڪو نه ڪيون، ۽ ايجان به چار پکيڙيندو رهيو.

غلام شاھ ڪلهوڙي ۱۷۷۲ع ۾ وفات ڪئي نئي ڏينهن مسند تي ميان سرفراز خان ويٺو. ميان صاحب هونءَ ۾ وڏو دانا ۽ سٺو شاعر هو پر انتظامي معاملن ۾ نا تجربڪار هو. ميان سرفراز به وڏن جي پيروي ڪندي مير بهرام جي عزت ۾ ايجان به وڌايو ڪيو. جنهن کي ڦسي راجو حسد ۽ ساڙ جي باهه ۾ پهچندو ۽ ڪامندو رهيو. نيٺ ميان سرفراز جي نا تجربڪاريءَ مان فائدو وٺڻ لاءِ هن هڪ دفعو پيهر ڪوشش شروع ڪئي.

سرفراز خان ڪلهوڙي پهريان ته راجو جي انهن صلاحتن کي، ڪيبي ۽ ڪهٽ مان پريل سمجهندي بد صلاح ڪولي، جان چٽائڻ جي ڪئي. پر راجوءَ به هتي وڃي هنڌ ڪيو ۽ نيٺ ميان سرفراز خان تي پنهنجي مڪر ۽ فریب جي جادوءَ جو اثر وجهڻ ۾ ڪامياب ويو.

راجوءَ جي ان شرارتي منصوبي جي خبر جنهن ديوان گدومل کي پئي ته ديوان صاحب ميان سرفراز کي هٿ ٻڌي عرض ڪيو ته آءٌ به اوهان جو هڪ نسڪنوار وفادار نوڪر آهيان، تنهن ڪري منهنجو به فرض آهي ته آءٌ به اوهان کي نيڪ ۽ بد ڪان آگاه ڪريان، تنهن ڪري خدا جي واسطي شريست عناصرن کان پاسو ڪريو ۽ هن نازڪ معاملي ۾ جلدبازي هرگز نه ڪجو ۽ نه وري مڪو ٽالپرن جي قبيلي کي پنهنجو مخالف بڻايو. (۱)

ديوان گدومل جي انهن منڻس، ميان سرفراز تي ڪوبه اثر نه ڪيو، هو راجوءَ جي رنگ ۾ لهڙو ته رنگجي چڪو هو، جو رڳو موقعي ملڻ جي انتظار ۾ هو ته وجه ملي ته مير بهرام جو مڪر ڪلاس ڪجي.

ميان سرفراز جي دل ۾ منل ان مانڌاڻ جي مٽ مير بهرام کي به پئجي وئي، جنهن حالتن کي مدنظر رکندي مير بهرام کي حج ڪرڻ جي بهاني مڏهي شريف موڪلي ڇڏيو. هاڻي شڪاري پنهنجي شڪار ڦاسائڻ ۾ مشغول هو، پر شڪار به هوشيار ڪي چڪو هو. نيٺ ميان صاحب ۽ مير

(۱) خدياڻ خان ميان سرفراز خان ڪلهوڙو. مرزا عباس علي بيگ، ص ۳۲

صاحب جي وچ ۾ حضرت شاه ولايت علي جي هٿ اڪري قرآن شريف جي پهرين صفحي تي عهدنامو ٿيو. جنهن ۾ ميان سرفراز لکيو ته مير بهرام ۽ مير صوبدار جي وفاداريءَ ۽ ثابت قدم رهڻ تي ميان غلام شاه جي وقت جيان انهن جي عزت برقرار رکندس. پر اڳيان به راجو جا غير پڙهايل هئا، جن ان عهدنامي ڪرڻ تي ميان صاحب کي پڇتائڻ تي مجبور ٿي ڪيو. اهڙي طرح ذهني دٻاءُ ۽ پئٽر ۾ رهندي، ليڪڪ عهدنامي جي الن ڏيهن گذرڻ کان پوءِ، پري دربار ۾ مير بهرام (۱۷۷۰ع) کي قتل ڪيو ويو، پوءِ جي بيگناه مارجڻ جو ٻڌي، مير صوبدار تلوار کڻي دربار ۾ ڌوڪي ڀريو، جنهن وڏي بهادريءَ سان ڪيترن ئي اميرن کي قتل ڪيو، مير صوبدار جي شجاعت ڏسي ميان سرفراز دربار مان الھي گھر ڏانهن راهي ٿيو، آخرڪار مير صوبدار به قتل ٿي ويو، سنڌ جي دربار ۾ مثل ان مقتل گاه کان پوءِ سموري سنڌ ۾ انتشار ڦهلي ويو، سمورن بلوچن گڏجي ٻلي وٺڻ جو وڃڻ ڪيو. ميان سرفراز بلوچن جو مڇريل لشڪر ڏسي، حيدرآباد پڄي ويو، ان کان پوءِ سنڌ جي تخت تي، ميان غلام نبي کي ويهاريو ويو، مير بهرام جي قتل ٿيڻ جي خبر ڄڻهن حيدرآباد پهتي ته اتان جي بلوچن ميان صاحب کي گرفتار ڪري قيد ڪري ڇڏيو.

اهڙي طرح شرارتي راجو ليکي جي اٽا پرستيءَ، خودغرضي ۽ شرارتن سبب اڳتي هلي ڪلهوڙن کان راجڌاني فرجي وٺي ۽ سنڌ جي تقدير جون واڳون تالپرن جي هٿ چڙهي ويون. راجو ليکي جي انهن سارن سبب نه رڳو ڪلهوڙن کي حڪومت تان هٿ ڪڍڻ پيا، پر راجو ليکيءَ کي به دستن جي بيماري ٿي پئي، جنهن ۾ هو مري ويو. (۱۷۷۶ع) اهڙي طرح سنڌ جي پاڪ ڌرتي، راجوءَ جي ناڀاڪ وجود جي بار کڻڻ کان آجي ٿي. (۱)

(۱) تاريخ ۾ اهو به ڄاڻايو آهي ته جنهن راجو ليکيءَ، مير بهار جي حج تان واپس اچڻ جي خبر ٻڌي ته مير بهار جي انتقام وٺڻ جي ڍپ کان خودڪشي ڪري پنهنجو انت آندو.

تاجو ليکي

سنڌ جي تاريخ ۾ ليکي خانڊان جي ٻن چڱن مڙسن راجو ليکي ۽ تاجو ليکي جو امڙو ٻرو ڪردار آهي، جو انهن جون شراوتي سرگرميون پڙهندي شهر کان ڪڍڻ جهڙي ٿو وڃي.

تاجو ليکي، راجو ليکيءَ جو پٽ هو. جنهن مير فتح علي خان ٽالپر، مير بهرام ۽ مير صوبدار جي قتل جي سلسلي ۾ خدا آباد جي قلعي تي هٿان ڪري آيو ته ميان سرفراز خان، جان جي خوف کان اتان ڀڄي حيدرآباد جي قلعي ۾ وڃي پناه ورتي. مير فتح علي خان ٽالپر پٺيان ميان محمود خان (ع ۱۷۷۵ع) کي تخت تي ويهاري، پاڻ ميان سرفراز خان جو پوڄو ڪندو حيدرآباد اچي رسيو. ستن ڏينهن کان پوءِ ميان سرفراز گرفتار ٿيو ۽ خزاني جون چاٻيون مير فتح علي خان جي حوالي ڪيون ويون. جنهن چاٻيون وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ مير بهار جي حج کان واپس اچڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو.

راجو ليکي کي جنهن اها سڌ پئي ته هن ان موقعي کي غنيمت سمجهيو ۽ پنهنجي پٽ تاجو ليکي کي ميان محمود خان جي حڪومت جو مدارالهام مقرر ڪرايو ۽ خزاني کي پنهنجي ساٿين ۾ دل کولي ورهائڻ لڳو. جيئن وقت آئي انهن کان اڃا به وڌيڪ حڪم وٺي سگهجي، پر راجوءَ جي انهن شرارتن جا ٻول هر ڪنهن اڳيان پٽرا ئي چڪا هئا، تنهن ڪري راجوءَ اڃا به دوراندوشيءَ کان حڪم وٺندي سوچيو ته، ميان محمود خان عمر جو ننڍو آهي، تنهن ڪري چو نه مسند تي ميان غلام نبي کي ويهاريو وڃي، ان سان سنڌ جو هڪ طاقتور قبيلو (جوڻيجا) به پنهنجي پاسي ڪري وٺجي. (۱)

تنهن ڪري راجو ليکيءَ ميان محمود خان کي ڇهن مهينن گذرڻ بعد ۱۷۷۵ع ۾ تخت تان هٽائي ميان غلام نبي کي حڪومت جون واڳون

(۱) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر صـ.

سونهيون. ميان غلام نبي جي اخلاق ۽ نيڪ نيتيءَ بابت فريز نامي جو بيان آهي ته ميان غلام نبي وڏو حلير ۽ بردبار ماڻهو هو، هو راجو ليکي کان پيرار هو. راجو جنهن به مير صاحبن جي شڪايت ڪندو هو ته غلام نبي منهن ڦيري ڇڏيندو هو. (۱)

راجو ليکي کي امن پري ماحول ۾ فساد ۽ دهشت پرا ڪرڻ جو عيوض به تمام جلد مليو. توڙي ئي عرصي ۾ راجو کي دستن جي بيماري اچي وڃي، جنهن نيٺ راجوءَ جو ڪم پورو ڪيو. راجو ليکي جي مرڻ کان پوءِ، تاجو ليکي پيءُ جي شرارتن کي جيئن جو تيشن قائم رکيو، پر ڪم عقل ۽ بي وقوف هجڻ سبب تاجو ليکي ظلم ڪرڻ ۾ پنهنجي مٿ پاڻ هو. فتح نامي جي مصنف عظيم نشويءَ لکيو آهي ته:

”جيتوڻيڪ تاجوءَ وٽ علم، فضل ۽ عقل جي گهڻائي هئي، پر پنهنجي پيءُ جي پيروي ڪري، فريب ۽ دغا بازی ۾ هڪڪل شيطان هو، ميان غلام نبي کي ان کان دلي نفرت هئي، هو رڳو ضروري ڪم لاءِ تاجوءَ کي گهرائيندو هو نه ته ان کان پري رهندو هو.“

هوڏانهن مير بهار به حج پڙهي واپس وريو، مسقط پهچندي ئي ان کي سندس پيءُ ۽ ڀاءُ مير بهرام خان ۽ مير صوبدار خان جي ميان سردار خان جي دربار ۾ بي درديءَ سان مارجي وڃڻ جي سنڌ ملي وئي. مير بهار مسقط کان جهاز وسيلي ڪراچي پهتو. ڪراچي جيئن ته نادر شاه جي حملي ڪرڻ کان وٺي قلات جي خان جي هٿ هيٺ هئي. تنهن ڪري قلات جي خان مير بهار جو پرجوش آڌرڀاءُ ڪيو ۽ مير بهرام ۽ مير صوبدار جي بدلي وٺڻ لاءِ پريور مدد ڏيڻ جو يقين ڏياريو، ۽ وقت سر سنڌ جي حڪمرانن کان ان غلطيءَ جو بدلو نه وٺڻ تي شرمندگيءَ جو اظهار ڪيو.

پر مير بهار خان خدا جي رضا تي راضي رهڻ وارو بااخلاق، نيڪ ۽ صابر انسان هو، جنهن قلات جي خان کان مدد وٺڻ کان انڪار ڪيو، رڳو دعائون وٺي سنڌ طرف راهي ٿيو. سنڌ ۾ موجود بلوچ قبيلن مير صاحب جي شاندار آجيان ڪئي. تقريباً مسورن قبيلن جا سردار مير بهار وٽ علم خواهي ڪرڻ ۽ ڪلهوڙن کان انتقام وٺڻ لاءِ اچي گڏ

ليا. پر مير صاحب پنهنجي ملڪ ۾ بدامني، انتشار ۽ خانہ جنگي ڦهلائڻ جي حق ۾ حڪومتي هو. هو سنڌ جي سموري عوام جي راءِ ملڻ جي انتظار ۾ هو. جنهن کان پوءِ ئي مير صاحب ڪو قلم کڻڻ لاءِ تيار ٿي سگهيو ٿي. ٽيستانين دارالحڪومت حيدرآباد کان ٻارنهن ميل پري آستانو اڏي لاهي رهيو.

تاجو ليکي ۽ سندس ساٿين الله بخش جهنگهڻ، محراب جتوئي ۽ فيروز پتافيءَ کي مير بجار جي گڏ ٿيل لشڪر ۽ طاقت کان خوف ٿيڻ لڳو، انهن سڀني کي پنهنجو انجام برو نظر اچڻ لڳو. تنهن ڪري انهن سمورن ساٿين پاڻ ۾ صلاح، مشورو ڪري حالتن کي سڌارڻ بجاءِ، اڃا به وڌيڪ ڀڳاڙڻ جو منصوبو ڪيو ۽ ميان صاحب تي پنهنجو اثر وڌيڪ گهرو ۽ مضبوط ڪري ڇڏيو. ميان صاحب دلي طور گهرو ٿي ته جنگ کان پاسو ڪري، بلوچن سان ڳالهين ذريعي ٺاه ڪري سنڌ ۾ خودپرستي ۽ مفادپرستي جي ٻيا حڪيل انتشار کي پنڄو ڏجي.

پر ميان صاحب جي حڪيل فيصلن ۽ وقت سر ورتل اپائن کي سامهون رکي هيءَ راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي ته، ميان صاحب ۾ خودداري ۽ پنهنجن ارادن کي علي جامو پهرائڻ جي سگهه موجود ڪانه هئي، ۽ ٻي يا ته وري ميان صاحب تاجو ۽ ان جي سهڪارن کي فريسي مڪار ۽ قاتل سمجهندي به، ان ڪري انهن تي چهر ۽ چانو پئي ڪيون آيون، جو ميان صاحب کي ان شان ۽ رتبي تي پهچائڻ وارا اهي ئي هيار ۽ دغا باز هئا، جن سان ميان صاحب ڦٽائي، پنهنجي عزت ۽ اهو رتبو وڃائڻ نه ٿي گهريو. ميان غلام نبي نه ته ميان سرفراز کي قيد مان آزاد ڪري بلوچن سان کلي عام لشڪر کائڻ ٿي گهريو ۽ نه ئي وري تاجو ۽ سندس ساٿين کان پاڻ کي ڀالو ڪري مير بجار سان ٺاه ڪري ٿي سگهيو. ميان صاحب جي ان روئي مان بزدل ۽ بي همت هجڻ جي سڌ ملي ٿي.

هوڏانهن تاجو ڏينهن ڏينهن ميان صاحب کان غلط حڪم وٺندو، ويو ٿي، کيس سو گهو ڪندو، جنهن تاجوءَ وارن ڏٺو ته مير بجار وٽ وڏو لشڪر گڏ ٿيڻ لڳو آهي ته ميان صاحب کان مير بجار ڏانهن خط لکرايو، جنهن ۾ ميان صاحب لکيو ته: ”هن هنڌ ڇو اچي رهيو آهين؟ توڇا ٿو گهرين؟ پٽاءُ تنهنجو ڪهڙو ارادو آهي! جيڪڏهن لڙائيءَ جو خيال آهي ته

بسم الله اڃ لسين تيار آهيون. (۱)

ميان صاحب جو جنهن اهو خط مير بهار وٽ پهتو ته بلوچن پر ايجان به جوش ۽ جذبو وڌي ويو ۽ مير بهار کي جنگ ڪرڻ لاءِ وڌيڪ زور ڀرڻ لڳا. پر مير صاحب دوراندېشي ۽ رحمتي کان حڪم وٺندي، ميجرل بلوچن جي جوش نارڻ سان گڏ اتان ڪڍج ڪري عمر ڪوٽ راتو آيو. عمر ڪوٽ تي ان وقت کوس جو قبضو هو، جن مير بهار سان مقابلو ڪرڻ کان سواءِ قلمو مير صاحب جي حوالي ڪيو. پر قبضو ڇڏڻ کان پوءِ ميان صاحب ڏانهن پينام موڪلي سمورين حالتن کان آگاهه ڪيائونس.

مير صاحب جو قلمي تي قابض بنجڻ، تاجوءَ کي اک ۾ ڪندي برابر هو. ڇو ته وٽن اهڙي به سگهه ڪانه هئي، جو مير صاحب کان قلمي جو قبضو ڇڏائي سگهن. تنهن ڪري تاجوءَ نئين سازش ستي الله بخش جهنگڻ کي مير بهار ڏانهن موڪليو، جنهن اتي سندس پيءُ ۽ ڀاءُ جي وقت سر هلڻ خواهي نه ڪرڻ لاءِ شرمڊگيءَ جو اظهار ڪيو ۽ تاجوءَ خلاف گهٽ وڌ ڳالهائون ڪيون ۽ ميان غلام نبي جي فرمائنداري جا واسطا ڏئي، ميان غلام نبي جي عزت لاءِ قلمي جو قبضو ڇڏي ٻاهر نڪري ٺاه ڪرڻ تي زور ڀريو. مير بهار، ميان غلام نبي سان ٺاه ڪرڻ لاءِ قلمي جو قبضو ڇڏي قلمي کان پن ميلن جي مفاصلي تي وڃي خيسا کوڙيا.

تاجوءَ کي جنهن اها خبر پئي ته سندس اڇليل بهار ۾ مير صاحب ڦاسي ويو آهي، تنهن ٽن هزار سپاهين کي وٺي وڃي قلمي ۾ رهايو. مير صاحب به مهينا انتظار ڪرڻ کان پوءِ، مسجھي ويو ته ٺاه جو ڍونگ، رڳو قلمي کي خالي ڪرائڻ لاءِ رٿيو ويو هو. تنهن مير صاحب تاجوءَ ڏانهن خط لکيو ته: ”جيڪڏهن تو ۾ مرادگيءَ جو ڪو جوهر موجود آهي ته ميدان ۾ اڃ. خدا جنهن کي گهرندو انهيءَ کي فتح ڏيندو. تون ميان غلام نبي کي الڳ رهڻ ڏي. پنهنجي پسن ڪاٺڻ وارن ساٿين کي وٺي اڃ اهڙي طرح دوست دوستن کان حساب وٺندا ۽ تلوارن جي زبان سان سوال جواب ٿيندا.“ (۲)

(۱) تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ۶۵۶

(۲) تاريخ سنڌ ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ۶۶۳

مير صاحب جي ان خط مان معلوم ٿئي ٿو ته مير بهار پنهنجي اصل دشمن کي سڃاڻي ورتو هو. تنهن هڪري تاجوۃ کي ميان غلام نبي کان هلعده هڪري جنگ جي دعوت ڏني هئي. تاجو ليکيۃ سڀني سائين کي ميان غلام نبي جي دربار ۾ ڪڍڻو هڪري، ميان صاحب کي جنگ لاءِ تيار هڪري ورتو. نيٺ لانياري تعلقي شهدادپور ۾ جنگ جو ميدان مٽو. بلوچ لشڪر ڇه هزار ۽ ميان غلام نبي جو لشڪر تقريباً ٽيه هزار هو. ٻنهي طرفن کان ٻي گناه ڪوٽر ڪڪڙڻ لڳا. ميان غلام نبي جيڪو اڳ ئي جنگ جي خلاف هو، سو ٻي انگڙ لشڪر جي هوندي به دل شڪستو ٿي پيو، هو تاجو ليکي جيان ڪنور دل ۽ ٻي رحم نه هو، تنهن هڪري ميان غلام نبيۃ مخفي طور قرآن شريف وڄ ۾ آڻي ٺاه جون ڪوششون شروع ڪيون.

ڪنهن نوني اهو مخفي پيار تاجو ليکيۃ جي ور چڙهي ويو، جهن ڪاوڙ ۽ غضب جو مظاهرو ڪندي ميان غلام نبي کي تلوار سان لشڪر لشڪر ماري ڇڏيو، پاڻ ۽ پنهنجي سائين کي ساڻ هڪري درياءُ طرف روانو ٿيو. جتان پيڙيءَ تي سوار ٿي شاهڳڙه پڄي ويو. نيٺ ميان عبدالنبيۃ جي فوجين هٿان تاجو گرفتار ٿيو، پر مير بهار جي سفارش تي سندس جان بخش ڪئي وئي، پر هي پوءِ به پنهنجين شرارتن کان باز ڪونه آيو.

ميان عبدالنبي ڪلهوڙو

جڏهن سي لوڙهائو ٿيا، جنهنن سڌري ديرو
ماروٽڙا فقير، ڪهن در ڏيندا دانستري،
- شاھ

ڌرتيءَ جي گولي تي ڪو به اهڙو خطو نه هوندو، جتان جي رهواسين
۾ ڪو به ويري پيدا نه ٿيو هجي، جنهن پنهنجي علائقي جي
حڪمراني حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ يا ويجهي ماڻه جو خون نه وهاريو
هجي. سنڌ جي تاريخ ۾ به اهڙا گهڻائي مثال موجود آهن.
اسان وٽ هي پهاڪو عام آهي ته ”ميرن کي گهر مان لڳي“ پر جنهن
ڪلهوڙن جي دور تي نظر وجهنداسون ته اسان جي، هر ڪلهوڙي حڪمران
کي سنڌ جي تخت تان هٽائڻ لاءِ، گهرو اختلافن ۽ بغاوتن تي ضرور نظر
پوندي.

۱۳. نومبر ۱۷۱۹ع (۱۱ محرم ۱۱۲۴ھ) مطابق جيئن ئي ميان
نورمحمد پيءُ جي مسند تي ويٺو ته سندس پيءُ ميان محمد دائود خان
مخالف ٻڻجي جنگ لاءِ تياري ڪرڻ لڳو. اهڙو اظهار ميان ميان نورمحمد
جي خط مان پڻ ملي ٿو ته:

”جنهن والد مرحوم جو انتقال ٿيو، تنهن منهنجو پيءُ ميان محمد
دائود خان ٿي علائقي ۾ هو. انتقال جي خبر پئدي ٿي، هو اتان روانو
ٿيو، جنهن شهدادپور پهتو، تنهن کي بدصلاحيڪار اچي وٽس گڏ ٿيا.
انهن مان ڪي اڳيئي ساڻس گڏ هئا ته ڪي اتي اچي مليا. انهن اهڙيون
خودمطلبيءَ جون ڳالهيون کيس پڙايون جو منهنجو پيءُ اتي ترسي پيو ۽
مخالفت جا سامان ڪڍڻ لڳو. يعني پاڻ وٽ ضرورت کان وڌيڪ
ماڻهو نوڪريءَ ۾ رکيائين ۽ هٿيار گڏ ڪرڻ شروع ڪيائين، مون کي
جنهن اهو اطلاع مليو، تنهن حڪم کيس لکيم ته: ”اهو طريقو وڌڻ

جي روش جي خلاف آهي، توکي گهرجي ته هڪدم هتي پهچي تعزيت جي رسم پر اچي سرڪ ٿيڻ. منهنجي هيءَ صلاح هن جي دل کي نه آڻي، بلڪه سندس دهر پر اضافو ٿي ويو، مون انهن ڳالهين کي پاڻ جي ننڍيءَ دهر ۽ هڪواڻي ماڻهن جي غلط مشورن جو نتيجو ڄاتو، انهي جي ڪري هن کي سمجهائڻ ۽ مٿين رستي تي آڻڻ جي خيال سان بزرگ سيدن، خاندان جي وڏڙن ۽ معتبر فقيرن کي ڏانهن موڪلي ڏس. هو ميان دائود ۽ ٻين سڀني ماڻهن کي پاڻ سان وٺي آيا. (۱۱)

ان پرڄاڻ کان پوءِ به ميان دائود جنگ جو سميو ڪندو رهيو، هن هٿڙيءَ جي قلعي کي پنهنجو مرڪز بڻائي، قلعي جي برجن جي مرمت ڪرائي، انهن تي توپون رکائي ڇڏيون ۽ کاڌ خوراڪ جو به گهڻو ئي سامان قلعي ۾ رکيائين. اها خبر جڏهن ميان نور محمد کي پئي ته هن هٿڙيءَ جي بزرگي جي مزارن جي زيارت جو بهانو بڻائي لوڏانهن راهي ٿيو. ميان محمد دائود خان رستي سان مورچا هڻائي جنگ لاءِ تيار ٿي ويٺو، پر سيدن ۽ فقيرن جي وچ ۾ پوڻ ڪري سندس چڻو ٽٽو ٿي ويو، مير علي شير قانع، ميان دائود جي بغاوت جو مدد ٿي مال لکيو آهي.

ميان نور محمد کي ست هٿ هئا، ۱۷۵۳ع ۾ ميان محمد مرادپاڻ خان سنڌ جو وٺي عهد مقرر ٿيو ته خدا دا خان ناراض ٿي هندستان هليو ويو، جتان وري واپس ئي ڪونه آيو.

ميان محمد مرادپاڻ (وفات: ۱۷۵۷ع) کي غلط روش ۽ عوام سان ظالماڻي ڪارروائين ڪري سنڌ جي تخت تان هٽايو ويو ۽ سنڌ جو وٺي عهد ميان غلام شاه ٿيو. ميان غلام شاه جو وري احمد يار خان مخالف بڻجي، جنگ جون تياريون ڪرڻ لڳو، هوڏانهن خطر خان ڪابل ۾ ترسيل هو، تنهن افغان حڪمران کان سنڌ جي واريءَ جو پروانو وٺي، سنڌ ۾ وارد ٿيو، جڏهن اهي خبرون غلام شاه کي پيون، ته غلام شاه حڪومت ڇڏي ڪڇ طرف هليو ويو. جتان بهاولپور جي سردار محمد مبارڪ خان ثاني ڏانهن، قاصد موڪلي پنهنجي رهائش جي اجازت گهري.

ڪجهه وقت کان پوءِ سنڌ جون حالتون خراب ٿي ويون، ڦرلٽ جي

بازار گرم تي وئي، هر قادي، هيشي تي ظلم ڪرڻ شروع ڪيو. غلام شاه مبارڪ خان کان لشڪر وٺي سنڌ تي حڪامي آيو. روهڙيءَ جي ڀرسان ميان غلام شاه ۽ عطر خان جي فوج ۾ ۱۱ - جون ۱۷۵۸ع مطابق خون ريز جنگ لڳي، ڪيترائي انسان شهيد ٿي ويا، ۽ غلام شاه جي فتح ٿي.

عطر خان ۽ احمد يار خان سنڌ ڇڏي دائودپوٽن وٽ وڃي پناه ورتي، پر پوءِ ۾ پنهنجي سازشن کان باز نه آيا، ڪجهه وقت کان پوءِ عطر خان، بهادر خان جي مدد سان سنڌ تي لشڪر ڇاڙهي آيو. اهاوڙي جي پاهريان ٻنهي لشڪرن ۾ جڳ لڳي، جنهن ۾ بهادر خان مارجي ويو، عطر خان ۽ سندس ٻيا ساٿي وري ۾ ناڪام ٿي پڄي ويا. آخرڪار عطر خان ڪمزور ٿي اٿ مڃي، غلام شاه جي اطاعت قبول ڪري، سنڌ ۾ صبر سان رهائش اختيار ڪئي.

غلام شاه ۱۷۷۲ع ۾ وفات ڪئي. سنڌ جو حڪمران ميان سرفراز خان ٿيو، سرفراز خان جي دور حڪومت ۾ سندس خاندان مان ڪوبه دهرندار ڪونه اڀريو، پر ميان صاحب، راجو ليکي جي فني بازيءَ جي اثر ۾ اچي، ٽالپرن جي سردار، مير بهرام ۽ مير صوبدار کي شهيد ڪرائي ڇڏيو، ان جو نتيجو اهو نڪتو ته سنڌ ۾ رهندڙ بلوچ قبيلن ۾ انتقام جو جذبو پيدا ٿيو، محبت ۽ پنهنجائپ جي جاءِ، نفرت بخش ۽ ڪيني ورتي، افراتفر ۽ انتشار ٿيلجي ويو، انهن ٻنهي وفادار ملازمين جي ٻي گناه قتل سبب، عام رويت ميان سرفراز خان کي نفرت ۽ حقارت جي نگاه سان ڏسڻ لڳي.

مير فتح علي خان جي اڳواڻيءَ ۾ سورن بلوچ قبيلن گڏ ٿي، خداآباد جي قلعي جو گهيراءَ ڪيو، ميان سرفراز خان پنهنجي ڪجهه ساٿين کي ساڻ ڪري، پنهنجي جان بچائي درياءَ وسيلي، حيدرآباد پڄي ويو. تارخون لکن ٿيون ته: 'ميان صاحب کي ايتري ته خوف ورتو جو ڀڄڻ وقت ڄڻي هائڻ جو هوش ڪونه رهيس.' (۱)

مير فتح علي خان جي خداآباد جي قلعي تي حملي ڪرڻ جي خبر ڄڻي حيدرآباد پهتي ته اتان جي اميرن، ميان سرفراز ۽ سندس ڪجهه

(۱) خدايار خاني ميان سرفراز خان عباسي، مرزا عباس علي بيگ، ص ۴۴

رشتيدارن کي قيد ڪري ڇڏيو.

۱۷۷۰ع ۾ سنڌ جي حڪمراني وري ميان محمود خان کي موٽي وئي. ميان محمود خان جي ننڍي عمر سبب جلد ئي کيس حڪومت کان برطرف ڪري ميان غلام النبي جي هٿ ۾ سنڌ جون واڳون ڏنيون ويون. ميان غلام النبي طبيعت جو سادو هو، سندس مرضيءَ خلاف وري تاجو ليکيءَ ٽالپرن سان اڳاٽن شروع ڪيو. نيٺ هيٺاهيون شاهيون ڏني، راجو ليکيءَ ميان صاحب کان ۱۷۷۸ع ۾ ٽالپرن خلاف اعلان جنگ ڪرايو. لائبري (تعلقو شهدادپور) ۾ جنگ جو ميدان سڳاريو ويو، غلام النبي کي بي ڏوه انسانن جي مرڻ تي رحم اچڻ لڳو، تنهن ڪري ان لڪه ڇپ ۾ مير بهار- سان ٺاه جون ڳالهيون هلايون، ان صلح جي جڏهن تاجو ليکيءَ کي خبر پئي، تنهن ڪاوڙ ۾ ميان غلام النبي کي تلوار جي وار سان شهيد ڪري ڇڏيو.

ميان غلام نبي کان پوءِ ۱۷۷۸ع ۾ ميان عبدالله خان کي گاديءَ تي ويهاريو ويو. هي انسان نه پر انسان جي روپ ۾ وحشي جانور هو، ڪلهوڙن جي حڪومت جي بنياد مان پهرين سر، ميان سرغراز خان ڪڍي ۽ باقي بنياد اکيرڻ لاءِ ميان عبدالله جي چنڊور ڪئي بيٺو، هن جو ڪردار سنڌ جي تاريخ ۾ اهڙو ته بدناميا داغ آهي، جيڪو وري ڏسي سگهي نٿو. عبدالله جي حڪمران بڻجڻ تي سندس ماءُ، مير بهار کي خط لکيو هو ته: ”عبدالله مهڄو پٽ آهي، اڌ سندس عادتن کان واقف آهيان، هو منهنجو به گهر تباھ ڪندو ۽ توکي به منجهان هڪا چڱائي هڪاهه رسندي.“ (۱)

جنهن پٽ لاءِ ماءُ جا اهڙا خيال هجن، اهو ڪنهن سان به سچو ئي نه ٿو سگهي، اهو نه ته ڪنهن جو دوست ۽ همنرد هوندو آهي، ۽ نه ئي وري ڪنهن کي پنهنجو هٿو کي محسوس ڪندو آهي. ان جي نگاه ۾ باقي سڀ انسان ڪرڻ ۽ گهٽيا قسم جا هوندا آهن.

هن حڪومت سنڀالڻ کان اڳ ئي اهڙو ته بي رحميءَ جو مظاهرو ڪيو جو حيدرآباد جي قلعي ۾ قيد ٿيل ميان سرغراز خان ۽ ٻين ماڻهن کي جلادن هٿان شهيد ڪرائي ڇڏيو.

(۱) جنت السنڌ، مولائي شيدائي، ص ۵۰۲

مرزا عباس علي بيگ لکي ٿو ته: ”جيئن غلام النبي جو لاشو حيدرآباد ڏي دفن ٿيڻ لاءِ اچي، تنهن کان اڳ عبدالنبيءَ پنهنجي سمورن حاضرين کي سنڌي چيو ته: ”مون کي يقين آهي، توهان سڀ منهنجا دل وڃان سان غير خواه ۽ وفادار آهيو، تنهن هڪري سان توهان سان دل جو حال ٿو هڪڙي ته هاڻي ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته اسان هڪٻئي جي هٿان ملڪ ٿي وڃي، نه اهو زور آهي ۽ نه اهو لشڪر آهي، بلڪ ڏينهن ڏينهن مير بجار خان زور ٿيندو پيو وڃي ۽ مون کي هڪ آهي ته هو مون کي مستنشين ٿيڻ نه ڏيندو ۽ وري به پهرهه ميان سرفراز خان کي مستنشين هڪري سنڌ جو حاڪم ڪندو، تنهن هڪري توهان سڀني پهرهه، پهرهه اهو هڪ هڪ ڪري، يعني قلعي ۾ ميان سرفراز خان ۽ ٻين ٽن قبيلي کي هڪدم قتل هڪري ڇڏيو، جنهن انهن جي قتل جي خبر مير بجار خان کي پوندي، تنهن منهنجي حاڪم بڻجڻ تي هرگز اعتراض نه ڪندو، حاضرين سڀني اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ هڪدم بندوبست ۾ لڳي ويا.“ (۱)

ميان عبدالنبي بهي رحميه جون سڀني حدون اورانگهي ترخاني ظلم کان به اڳتي وڌي ويو. هن نه رڳو هڪدم حاصل ڪرڻ لاءِ ميان سرفراز خان کي شهيد ڪرايو، پر پنهنجي وحشت پٽيءَ جو مظاهرو ڪندي ميان غلام النبي جي ٻن نياڻن پٽن کي پڻ درياهه ۾ ٻوڙائي ڇڏيائين، مرزا عباس علي بيگ لکي ٿو ته: ”ميان عبدالنبيءَ مستنشين ٿيڻ واري سال پنهنجي ڀاءُ ميان غلام النبيءَ سان جا به نياڻا پٽ درياهه ۾ ٻوڙائي ڇڏيا.“ (۲)

اهڙي بهي درد ۽ لالچي انسان کي مير بجار جو حڪمران بڻايو؟ ان جو هڪ ئي سبب ٿي سگهي ٿو ته، مير بجار دنائتي ۽ هوشيارپ سان گڏوگڏ هڪٻئي تي انڌي عقيدت رکندڙ مريد به هو، مير نه ٿي چاهيو ته سندس مرشدن مان هڪن به هڪڙي وارث هوندي، هو پاڻ يا هڪو ٻيو سنڌ جو حڪمران بڻجي، ورنه اهڙي سفاڪ قاتل کي ته ان ئي وقت قاضي تي چاڙهڻ گهريو هو.

(۱) خلداهار خاني ميان سرفراز خان عباسي، مرزا عباس علي بيگ، ص ۵۳

(۲) ماڳيو ص ۱۴۰

۱۷۷۸ع ۾ مير بجار هالن جي درگاه ۾ ميان عبدالنبي کي دستار پٽائي، پر ملڪ جي انتظام جون سموريون واڳون مير صاحب پنهنجي هٿ ۾ رکيون، اها ڳالهه ميان عبدالنبيءَ کي، دل ۾ مڪتبو بڻجي چيڻ لڳي. جنهن مقصد لاءِ هن پهچن چئن ويجهن ماڻهن کي شهيد ڪرايو هو، اها مراد ۽ لالچ پوءِ به پوري نه ٿي سگهيس، تنهن ڪري هي وري مير بجار کي مارائڻ لاءِ ستون سٿڻ لڳو.

هوڏانهن الله بخش جنجهڻ به دٻدر ٿي وري اچي ميان جي دربار جو سلامي ٿيو. عبدالنبي کيس طعنا ۽ مڙا ڏيئي قيد ڪرائي ڇڏيو، ڪجهه وقت کان پوءِ تاجو ليکي به گرفتار ٿي ميان صاحب وٽ پهتو، جنهن کي پڻ قيد ڪيو ويو، پر پوءِ مير بجار جي سفارش تي ميان عبدالنبيءَ ٻنهي کي آزاد ڪري ڇڏيو. اهڙي فيصلي ڪرڻ تي ميان عبدالنبي لاءِ ته ائين چئي سگهجي ٿو ته، کيس اهڙن ملڪ حرام ۽ شراوتي انسانن جي ضرورت هئي، پر خبر ناهي ته مير بجار جي به ڏانائي الائي ڪيڏانهن هلي وئي هئي.

مير بجار سميت سمورن سنڌي غلام بلوچ اسيرن کي پلي پٽ اها سنڌ هئي ته سنڌ ۾ سنڌين ۽ بلوچن جي وچ ۾ نفرت جي باه پيدا ڪرڻ ۾ اهم ڪردار راجو ليکي جوڻي آهي ۽ وڏي ڳالهه ته راجو ليکي سنڌ جي حڪمران ميان غلام النبيءَ جو قاتل پڻ هو، اهڙي شرارتي انسان کي ائين بخش ڪرڻ مان نادانيءَ کان سواءِ ڪجهه به سمجهه ۾ ڪونه ٿو اچي.

انهن باهمي اختلافن ۽ گهرو جنگ سبب ڪافي وقت کان افغانن دربار ۾ مقرر ٿيل خراج ڪونه ڀري پيو، اهڙو موقعو ڏسي عزت يار خان عباسيءَ اميان عبدالنبي جو ڀاتئيوا تيمور شاه کي سنڌ ۾ ٻه ٿيل سنڌ ۾ بدامني، خان جنگي ۽ خراج ادا نه ڪرڻ جي يادگيري ڏياري، حڪمراني جو پروانو حاصل ڪري ورتو، اهڙي طرح ٽيهن هزارن جو لشڪر ساڻ ڪري عزت يار خان سنڌ پهتو. شڪار پور جي ويجهو پهچي، عزت يار خان، مير بجار ڏانهن خط لکي، ملڪ جو سمورو ڪاروبار ۽ مدارالهام جي عهدي تي مقرر ڪرڻ جي لالچ ڏيئي، هندويون حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر مير بجار کيس صاف جواب ڏياري موڪليو ۽ ارڙهن هزارن جو لشڪر ساڻ ڪري، روهڙيءَ پهتو، جتان ديهه تي پيرڙس سان

پل ٻڌائي عزت يار سان مقابلي ڪرڻ لاءِ سامهون ٿيو، ٻنهي لشڪرن ۾ جنگ لڳي، جنهن ۾ فتح، مير بجار کي ٿي. ان شڪست افغاني دربارين جا حواس ئي خطا ڪري ڇڏيا. درباري تيمور شاه اڳيان ڏانهن ٻڄي چوڻ لڳا ته: ”جيڪڏهن سنڌين کي ان جي سزا نه ڏني وئي ته، ٻين علائقن جي حڪمرانن جي به جرئت وڌي ويندي. تنهن ڪري ضروري آهي ته سنڌين کي اهڙي عبرت ناهڪ سزا ڏني وڃي جو ٻيهر ڪڏهن به اهڙي هٿ ڪري نه سگهن.“ (۱)

نيٺ تيمور شاه، هڪ وڏو ڪٽڪ ڪاهي سنڌ ڏانهن راهي ٿيو، تيمور شاه جي اچڻ جي خبر ڄڻن ميان عبداللهي ۽ مير بجار کي پئي ته مير بجار ۽ ميان صاحب ڪجهه لشڪر ساڻ ڪري روٽي پهتا، جتان تيمور شاه ڏانهن قاصد موڪلي حاضر ٿيڻ جي اجازت گهرايئون. تيمور شاه کي شڪارپور کان ٻن منزلي جي مفاصلي تي اهو قاصد پهتو، قاصد جي اچڻ ڪري تيمور شاه جي ڪاوڙ جهڪي ٿي، وڌيڪ مير صاحب پنهنجي صفائي پيش ڪري لاري ڇڏيو، اهڙي طرح مير صاحب جي دانائي سبب، نه رڳو مير بجار ۽ ميان عبداللهي جي جان بچي وئي، پر سموري سنڌ مٿان آيل آفت پڻ ٽري وئي.

مير بجار پنهنجي عقل منڍي سبب، سنڌ ۾ الڳ ٿي وڏي شهرت ماڻي چڪو هو، وري جو تيمور شاه کي به امن امان سان واپس ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو ته سندس مڃتا ۾ اڃا به واڌارو اچي ويو، مير جو اهڙو مان ۽ مرتبو، ميان عبداللهيءَ کان ڏٺو نه ٿي پڳو. تنهن ڪري هن پنهنجي وفادار ۽ نهڪ حلال مائٽيءَ کي قتل ڪرائڻ لاءِ جوڌپور جي حڪمران کان مدد گهري ۽ موٽ ۾ امر ڪوٺ جو قلمو کيس حوالي ڪرڻ جو واعدو ڪيو، جوڌپور جي حڪمران بهي سنگه پنهنجا ٻه ماڻهو وڪيل جي رهس ۾ موڪليا جن اچي ميان عبداللهي ۽ مير بجار سان علحدہ علحدہ ملاقات ڪئي.

نيٺ هڪ ڏينهن انهن مير بجار خان کي چيو ته: ”مها راجا بهي سنگه جو اوهان لاءِ خط آيو آهي، جيڪو هندي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي، اسان کي حڪم مليو آهي ته اهو خط اوهان کي اسڪيلائي ۾ پڙهي

(۱) تاريخ سنڌ، جلد ٻيو، اردو، اعجازالحق قنوسي، ص ۵۰۷

مير بجار انهن کي اجازت ڏني، جن اڪيلائي جو فائدو وٺي مير تي خنجرن سان حملو ڪيو، زخمي هوندي به مير پنهنجي تلوار سان ٻنهي تي اهڙو وار ڪيو جو، اهي ٻئي جڻا لڏي تي مري ويا ۽ مير بجار به زخم نه سهي ۱۱۹۳ھ ۾ وفات ڪئي.

مير بجار جي موت سبب مسوري سنڌ ۾ غم جي لهر پکڙجي وئي. انتقام وٺڻ لاءِ بلوچن جي رڳي ۾ خون ٽهڪڻ لڳو، بلوچن سان گڏ مستدين کي پڻ مير صاحب جي اهڙي موت تي ڏک هيو، اهي به ميان جي اهڙي ظلم کي نفرت جي نگاه سان ڏسڻ لڳا، مير بجار جو مهيا ڪيل امن امان، هڪ ڀيرو وري افراتفر ۽ انتشار ۾ تبديل ٿي ويو.

بلوچن پنهنجو سردار مير بجار جي پٽ مير عبدالله کي مقرر ڪيو، جيڪو پڻ پيءُ جيان بردبار ۽ صابرين، ڏاڏا پيادو هو، ان کي به اها واهيندي خبر ملي ته مير بجار جي خون ۾ ميان عبداللهي جا هٿ رنگيل آهن، پر مير عبدالله اهڙي ڪهن به ڪم ۾ تڪڙ ڪرڻ نه پئي گهري، جنهن جا نتيجا سنڌ لاءِ نقصانڪار ثابت ٿين. مير عبدالله جو ته ميان صاحب ڏانهن گمان ئي نه پئي ويو ته ڪو مير بجار جي قاتلن ۾ ميان عبداللهي به شامل آهي، ميان صاحب ڏانهن هن جي دل بلڪل صاف هئي، سوڳ مان آيو ٿي مير عبدالله ٻين بلوچن سردارن کي ساڻ ڪري، نيڪ نيتن سان ميان جي دربار ڏانهن راهي ٿيو، اها خبر ميان کي پئي ته هو انتقام جي خوف کان ڊڄي، پنهنجي ٻن پٽن کي جوڌپور جي راجا ڏانهن مدد لاءِ موڪليو ۽ پاڻ اهل هيال ۽ ٻه سو گهوڙي سوار ساڻ ڪري قلات جي خان ڏانهن راهي ٿيو.

ميان جي اٺين نڪري وڃڻ تي مير عبدالله کي ڏاڍو تعجب ٿيو، مير قاصد کي قرآن شريف ساڻ ڏيئي، ميان عبداللهي ڏانهن خط لکيو ته: "اسان جي ۽ اوهان جي وچ ۾ هيءُ قرآن پاڪ آهي، اسان کي اوهان تي ڪابه بدگمانِي ڪانهي. اوهان جا مشير فتني انگريز آهن، جن با مهربان اوهان کي گمراه ڪيو آهي. هو ظاهر ۾ اوهان جا دوست ڏيکارجي رهيا آهن، پر حقيقت ۾ اوهان جا دشمن آهن. جي اوهان کي درٻار پتھڪائيندا

رهندا ۽ ڌارين جو محتاج بڻائيندا، اوهين پنهنجي ملڪ موٽي اچو ۽ اچي
پنهنجي گادي وٺيو. (۱۱)

پر ميان صاحب ۽ سندس صلاح ڪارن تي مير عبدالله جي آڇ جو
ڪوبه اثر نه ٿيو ۽ نه اتي اهي واپس وريا. ميان صاحب جا ٻه جنهن
جوڌپور ڏانهن ٿي پهتا ته مهاراجا بهجي سنگهه وڏو لشڪر چاڙهي
موڪليو، مير عبدالله کي جنهن راجپوتن جي حملي جي خبر پئي ته هي
سنڌين جي فوج ساڻ ڪري جوڌپور جي سرحد وٽ کين سامهون ٿيو،
پنهنجي لشڪرن پر جنگ لڳي، گهڻي خون خرابي کان پوءِ راجپوت جنگ
جو ميدان ڇڏي پڄي ويا.

ان شڪست جي خبر جنهن ميان عبدالله کي پئي ته ميان صاحب
قلات جي واليءَ مير نصير خان کي عرض ڪيو ته: ”اوهين مون کي فوجي
مدد ڏيو، آءٌ وري جنهن وقت سنڌ جو حڪمران بڻجي ته تن لکن ڀين
سان گڏ پنهنجي ملڪ جو هڪ حصو به اوهان جي حوالي ڪندس.“ (۱۲)

اهڙي طرح ميان عبدالله، قلات جي خان کي لالچائي بروهين جو
لشڪر زرق خان جي اڳواڻيءَ ۾ ساڻ ڪري سنڌ ڏانهن راهي ٿيو. سنڌ
جي فوج، راجپوتن مان اچي ٿي، وري بروهين سان مهاڏو اٽڪائڻ لاءِ
روائي ٿي. سنڌي لشڪر گهڻي تڪ هڻڻ ڪري گهڻو ميدان ملهائي نه پئي
سگهيو، شڪست جا آثار ڏسي مير عبدالله خان، جان جي باري هڻڻ جو
اعلان ڪيو، مير عبدالله، مير فتح علي، مير سهراب خان ۽ سنڌين جو
لشڪر، گهوڙن تان لهي، تلوارن سان پيادل جنگ ڪرڻ لڳا، نيٺ زرق
خان ۽ ٻيا ناليوارا بروهي سردار ميدان ۾ مارجي ويا، باقي لشڪر پڄي
جان بچائي.

ان شڪست ۽ حڪومتي چڙڪتاڻ سبب قلات جي خان،
ڪراچي تي پنهنجو قبضو ڪري ورتو. مولائي شيدائي لکي ٿو ته:
”ڪراچي جو بندر مير نصير خان، اتان جي واپارين جي مدد سان قبائلي
ورتو. هن بندر جي سنڌ کان جدا ٿيڻ ڪري سنڌ کي ساليانو ڇهن لکن

(۱) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، صه ۷۲۲-۷۲۳.

(۲) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، صه ۷۲۶.

روين جي کوٽ ٿيڻ لڳي. (۱۱)

قلات کان پوءِ ميان عبدالنبي حاجي پور ۾ رهڻ لڳو، جتان تيمور شاه ڏانهن مدد لاءِ اهلانزو ٿيو، تيمور شاه، مدد خان پٺاڻ جي سپه سالاري ۾ سنڌ تي لشڪر ڇاڙهي موڪليو. ميان عبدالنبي به پنهنجو لشڪر ساڻ ڪري مدد خان سان اچي مليو، مدد خان، ميان کان فوج جي خرچ پڪي لاءِ رقم جي گهر ڪئي، هي پاڻ درٻار ۽ پراڻي مال تي پلجندڙ، ڪٿان پيو مدد خان کي رقم ڏئي سگهي، پر خدا آباد ۾ پوريل خزانتي جو آسرو ڏئي، في الحال ڳالهه ٺاري ڇڏيائين، مدد خان پنهنجي قهري ڪاررواين جي شروعات ڪئي. آباديون، ويراڻي ۾ تبديل ٿي ويون، فصل گهوڙن جي منجن ۾ لتاڙجي تباه ٿي ويا، جتي به مدد خان جي فوج پهتي، اتان سڪون بر باد ٿي ويو، مالدار ماڻهو بي گهر بڻجي، پر منهن ڪري پڄڻ لڳا. هورتن جي عزتن سان کيڏيو ويو، اهڙو ظلم ۽ دهشت ڏسي الله لوڪ حضرت مراد فقير رح به ڏانهن ڪري چئي ڏنو ته:

”سار مدد ڪون، دور ڪرو،

چوڙ وڃي، يهودي، بيزه ميان.“

سنڌي لشڪر مير عبدالله خان وٽ اچي گڏ ٿيو، جنگ جون تياريون شروع ٿي ويون، اها خبر مدد خان کي به پهتي، جنهن سنڌي لشڪر سان مهاڏو اٽڪائڻ کان پاسو ڪري، چالاڪيءَ ۽ لڳي جي راه ورتي ۽ مير عبدالله ڏانهن قاصد موڪليائين ته، ”آئين خدا آباد وڃڻ ٿا ڄاڻيون، چو ته اتي ميان جو خزانو لڪل آهي، جيڪڏهن خزانو مليو ته خير، نه ته پئي صورت ۾، ميان جو ڪوڙ ثابت ٿي ويندو ۽ مان پاڻ ئي تيمور شاه اڳيان، کيس ڪوڙو ثابت ڪندس.“ (۱۲)

مدد خان جو اهو خط پڙهي مير عبدالله فوجي لشڪر سميت عمر ڪوٽ هليو ويو، خدا آباد پهچي مدد خان، ميان عبدالنبيءَ کان لڪل خزانتي جي گهر ڪئي، ميان صاحب هر طرف پنهنجا ماڻهو موڪلي ڏنا، جيئن هو ڦرلٽ ڪري رقم گڏ ڪري اچن، غيتر نامي ۾ هن ڦرلٽ جو منظر هيشن چٽيل آهي ته: ”خدا کان نه ڊڄندڙ عبدالنبيءَ پيسن ميڙڻ لاءِ هر

(۱۱) جنت السنڌ، مولائي شيدائي، ص ۴۴

(۱۲) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص

ڳوٺ، شهر ۽ هر گهر تي ماڻهو موڪليا، اهي ظالم جتي پهتا، جيڪا به شيءِ هت لڳن ٿي ڪٽي آيا، انهي سلسلي ۾ گهڻا گهر برباد ٿي ويا، رعيت جا ڪيترائي گهر به چراغ بڻجي ويا. (۱)

ميان جي پڇيل انهن وحشين جو فائدو وٺندي، قنڌارين ۽ وڻون ڪڍڻ گهڻايو. مظلوم سنڌواسين جو نه هو ڪو اوهي، نه راهي. هڪڙي چڱي مڙس تخت حاصل ڪرڻ لاءِ قنڌارئون آفت آندي هئي، ته پيا وري پاڻ ۾ اثبثت سبب همرڪوٽ هليا ويا، ڀڳوڙن کي به نڌڻڪو ڏڻ هت لڳو هئو، سو ماڻهن جي لڳن تان به ڪپڙا پئي لائڻتون، نيٺ اها خبر همرڪوٽ ۾ مير عبدالله کي به پهچي وئي، جيڪو جنگ لاءِ تيار ٿي مدد خان جو پيڇو ڪرڻ لاءِ راهي ٿيو. مدد خان، ٽالپورن جي باهه اختلاف مان پڻ عاتدي وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ان ۾ ناڪام ٿيو، اهڙي طرح ميان عبدالله کي اڪيلو ڇڏي، سنڌ کي ٿري، قنڌار ڏانهن هليو ويو.

ميان عبدالله وري صلح جو ڊونگ رجائڻ شروع ڪيو، هن بهاول خان (والي راسٽر بهاولپور) کي عرض ڪيو ته تون ميرن ۽ پنهنجي وچ ۾ پئي، صلح ڪراءِ. پئي پاسي هاڳي فقير کي مير عبدالله ڏانهن پڻ موڪليائين، آخرڪار بهاول خان پنهنجي ڀاءُ سردار خان ۽ پئي عزيز فضل علي خان کي موڪلي، ٻنهي ڌرين ۾ ٺاه ڪرايو.

اهڙي طرح سنڌ ۾ هڪ ڀيرو وري امن امان پيدا ٿيو، ۽ عام ماڻهن سک جو ساهه پئيو، ڌارين ۽ پنهنجن جي ظلم مان سنڌ آجي ٿي، پر ميان عبدالله پنهنجي بربادي لاءِ ڪڏون ڪوٽيندو رهيو. پنهنجي مڪر ۽ فريب وسيلي نيٺ ۱۷۸۳ع ۾ ميان عبدالله، مير عبدالله ۽ مير فتح خان کي قتل ڪرائي ڇڏيو.

ٽالپورن پنهنجي اهل و عيال کي ڏهن ڳڙھ موڪلي، انتقام وٺڻ لاءِ تياري شروع ڪئي. مير سهراب خان کي دنگي طرف موڪليائون، جيئن اتان به بلوچن جو لشڪر مدد لاءِ وٺي اچي، پر مير فتح علي خان انتظار ڪرڻ کان سواءِ، ميان جي لشڪر تي حملو ڪري ڏنو. ميان جي لشڪر جي اڳواڻي ڏيڻاڻو خان، الله بخش جهنڊ، غلام حسين ۽ فيروز ڪليري

(۱) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ۷۴۲

ڪري رهيا هئا، ڪلهوڙن وٽ توڻي مان گڏوگڏ جنگ جو ٻيو سامان ۽ هٿيار به گهڻا هئا، پر پوءِ به کين شڪست ٿي.

ميان جي مقرر ڪيل سڀ سالارن، ميدان ڇڏي ميان وٽ وڃي در پٽيو، ان کان پوءِ ميان عبدالنبيءَ پاڻ سان ٽيهن هزارن جو لشڪر ساڻ ڪري هالاڻي پهتو، هن پيري ڪافي رتوڇاڻ ٿي، ٽالپور گهوڙن تان لهي پيادا جنگ ڪرڻ لڳا، ٽالپورن جي لشڪر جو جذبو ۽ جوش ڏسي، ڪلهوڙن جي لشڪر ۾ پاڇ پئجي وئي. اهڙو حال جنهن ميان پاڻ ڏٺو ته، پاڻ به جان پهچائي قلات ۾ وڃي پناه ورتائين ۽ وري به قلات جي خان کي مدد ڏيڻ لاءِ ستائيندو رهيو. نيٺ مجبور ٿي مير نصير خان کيس ڪجهه بروهين جو لشڪر ساڻ ڏنو، پر لڪ ڇپ ۾ مير فتح خان کيس ڪجهه بروهين جو لشڪر ساڻ ڏنو، پر لڪ ڇپ ۾ مير فتح علي خان ڏانهن قاصد موڪلي مسوري مارجا کان کيس واقف ڪيو ته، منهنجا ماڻهو کيس خداآباد پهچائي واپس هليا ايندا، تنهن ڪري اوهان ساڻس اوستائين جنگ نه ڪجو، مير فتح علي خان به وائي قلات جو چوڻ وٺي ميان کان پاسيرو رهيو.

بروهين جو لشڪر ميان عبدالنبي کي درياه تائين پهچائي واپس هليو ويو، انهن جي ڪڍي ميان پاڻ به وري سنڌ مان ڪري قلات پهتو. مير نصير خان سندس حاجي پور ۾ رهائش جو بندوبست ڪيو، مير فتح علي خان حيدرآباد تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، ميان جي اهل و عيال کي پڻ عزت ۽ احترام سان حاجي پور موڪلي ڏنو، پر ميان عبدالنبي وري به سازشون ڪرڻ شروع ڪيون. هن دفعي هو پاڻ افغانستان وڃي تيمور شاه کي ليلاڻ لڳو، تيمور شاه سنڌ جي اتر حالتن جو فائدو وٺي سنڌ کي ڀڳڙن مٿ جي قيمت تي کپائڻ جو وادو ڏنو.

تيمور شاه فيصلو ڪيو ته ميان عبدالنبي ڇهن ڏينهن اندر ٽو لک روپيا خزانن ۾ ڏئي ته سنڌ جي حڪومت جو پروانو سندس حوالي ڪيو وڃي. جيڪڏهن آغا ابراهيم امير فتح علي خان پاران افغاني دربار ۾ مقرر ڪيل ايلچي هيءَ رقم ادا ڪري ته حڪومت جو پروانو مير فتح علي خان جي نالي جاري ڪيو وڃي. ميان پيسن جو انتظام ڪري نه سگهيو ۽ آغا ابراهيم اها رقم ايراني تملقات جي بنياد تي ايراني ۽ قنداري

واپارين کان پيا ولي رقم داخل ڪرائي. (۱)

پر مولائي شيدائي لکي ٿو تہ: ”تيمور شاھ سنڌ کي پن حصن ۾ ورهايو، هڪڙو حصو مير فتح علي خان کي ڏنائين ۽ ٻيو حصو ميان عبدالنبيءَ کي ڏنائين، ان کان سواءِ هڪ افغاني لشڪر ٻنهي ڌرين ۾ صلح رکڻ لاءِ مقرر ڪيائين، پر مير فتح علي خان جا ايلچي ۽ صلاحڪار چالاڪ هئا، جن توڙيڪ رڳو تيمور شاھ کي ڏن ڏئي مير فتح علي خان نالي فرمان جاري ڪرايو. (۲)

سنڌ جي نصيبن ۾ اڃا به شايد ڏک ۽ ڦولارا لکيل هئا، سنڌ مان امن، سڪون ۽ خوشحالي، رسي ڪوهين فور هلي وئي هئي. هڪڙي بلا مان سنڌ واپسي اڃا سھن ڏيئي ويٺا ئي مس پئي تہ وري مٿان ٻي آفت پئي ڪڙڪين، هڪ جهيڙي ۽ جنگ مان اڃا ئي مس پئي ٿيا تہ وري ٻي پاسي کان ڪوٽه ڪو ڪو لاهڪار بندو پئي آيو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي روز روز فسادن مان جان ٿي نہ چٽاڀاٽون تہ وري ميرن ۾ قوت پوڻ شروع ٿي، ان کان اڳ به سنڌ، بلخاني ۽ اتشجا جا دور ڏٺا هئا، پر هن وقت جهڙو واپو منڊل سنڌ شايد ئي اڳ ڏٺو هجي.

مير فتح علي خان، ٽالپرن ۾ صلح ۽ سانت برقرار رکڻ لاءِ سنڌ کي ستن حصن ۾ ورهايو، چار حصا پنهنجي ۽ پنهنجي اولاد لاءِ رکيائين ۽ ٻه حصا مير سهراب خان جي حوالي ڪيائين ۽ هڪ حصو مير ٺاري خان کي ڏنائين. پاڻ انهن سڀني جي مٿان نگران بڻيو. اهڙي ورهاست سبب مير سهراب ۽ مير ٺاري خان ناراض ٿي پنهنجن پنهنجن حصن جا خودمختيار بڻجي ويا ۽ اهڙي طرح سنڌ ۾ ٽي مرڪز قائم ٿي ويا ۽ هر هڪ پاران علحده علحده افغانستان جي دربار ۾ خراج پهچڻ لڳو.

هي خبرون چارون ميان عبدالسيءَ کي به وڃي پهتيون، جنهن آخري ڀيرو قسمت آزمائي لاءِ تيمور شاھ ڏانهن قاصد موڪلي سنڌ جي حالتن کان باخبر ڪيو ۽ سنڌ جو پروانو پنهنجي نالي جاري ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو. تيمور شاھ به پئي اهڙا موقعا ڳوليا، افغانين نہ پئي چاهيو تہ سنڌ ۾ امن امان ٿئي ۽ اسان جي ڦرلٽ جي مال ۾ رڪاوٽ پوي، تنهن ڪري

(۱) تاريخ سنڌ، ڪلهوڙا دور، غلام رسول مهر، ص ۷۸۲-۷۸۳.

(۲) ٽالپرن جي مختصر تاريخ، مولائي شيدائي، ص ۲۶.

احمد خان نوزئي ۽ بوستان خان کي افغاني لشڪر ڏني، ميان عبدالنبيءَ جي مدد لاءِ روانو ڪيو، افغاني لشڪر بهاولپور ۾ ظلم جا ٻهڙ ڪيرائي، نعيپور جي ويجهو اچي پهتو، جتان هنن قاصد موڪلي مير سهراب خان کي لالچائڻ چاهيو، پر مير سندن چار ۾ ڪونه ڦاٿو.

افغاني لشڪر ۾ ڌڙڪو ٿيو، هالا ڪنڊيءَ اچي پهتو، اتان مير فتح علي خان ڏانهن قاصد موڪليائون ته: ”سند تان دستبرد لڙي وڃ، نه ته سخت سزا پائيندين.“

مير فتح علي پنهنجي اهل عيال کي ڪڇ ڏانهن روانو ڪيو ۽ پاڻ لشڪر وٺي جنگ لاءِ اڳتي وڌيو. آخرڪار جنگ شروع ٿي، ٻي شمار انسانن جو رت اڙهو. سنڌي لشڪر جي بهادري ڏسي افغاني لشڪر ۾ پاڇ پئجي وئي. ميان ۽ افغاني سردار ۾ پنهنجي جان بچائي پئجي ويا.

تيمور شاه افغاني لشڪر جي شڪست جو ٻڌي ڏاڍو ڪارڙيو. نيٺ پاڻ سان مدد خان وٺي سنڌ ڏانهن راهي ٿيو، پر بهاولپور ۾ ئي ظلم مان سندن دل ڊاهي وڃي. ۽ اتي موجود وڪيلن ۽ هيناميون شاهيون ڏٺي سندس غضب کي ڳڻو ڪيو.

اهڙي طرح سنڌ تي نازل ٿيل هي آفت ۾ ايندي ايندي نري وئي ۽ ميان عبدالنبيءَ جي اها سازش ۾ ناڪام وئي. افغاني لشڪر جي واپسيءَ کان پوءِ هو وري اڪيلو ٿي ويو ۽ جان بچائي حاجي پور وڃي ساھ پنيائين. ڪجهه وقت کان پوءِ تيمور شاه پاران (پنجاب) جو گورنر مقرر ڪيو ويو. فقير الاهي بخش ليکي لکي ٿو ته: ”ميان عبدالنبي صاحب جي حڪومت ختم ٿيڻ کان پوءِ هو افغانستان جي بادشاه تيمور شاه جي حڪمران مان ’ليه‘ جي گورنر مقرر ٿيو.“ (۱۱)

اهو علائقو ۾ بلوچن جي آبادي جو هو، ميان صاحب هميشه جيان تلوار جي زور تي بلوچن کي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. پر تيمور شاه جي مرڻ کان پوءِ، افغاني گاديءَ تي زمان شاه ويٺو. جنهن ميان سان ڦٽائڻ شروع ڪيو. پهريائين ميان ڏانهن بقايا رهڻ جو بهانو بڻائي کيس متائڻ لڳو، پر پوءِ ڦٽار جي سهر ۾ لشڪر سميت شامل ٿيڻ لاءِ کيس حڪم

۱۰- واليءَ سنڌ ميان نور محمد ڪلهوڙو، مرتب ڊاڪٽر محمد لائق زرداري ص ۱۹۹.

ڪيو ويو. جيڪو به ميان تڻائي چٽيو. جنهن تان ڪاوڙجي کائڻس
گورنري ٿري، نواب محمد خان جي حوالي ڪيائين.

ميان عبدالنبي جنگ ڪري افغاني لشڪر کي شڪست ڏني، پر مال
غنيمت تي اهڙو ته هرس جي پيو جو دشمن جي سازش جي کيس سڌ تي
ڪانه پئي. ڪجهه افغاني، مارچل جي ڊپ کان، مارين جي فصل ۾
لڪي پيا هئا، جا ميان جي پٽ محمد عارف ۽ ڪجهه سائين کي پاڻ
ڏانهن ايندو ڏسي مٿن گولين جي برسات شروع ڪري ڏني، جنهن سبب،
محمد عارف فوت ٿي ويا. اهڙي طرح ڪلهوڙن جي گتيل جنگ به هار
پر تبديل ٿي وئي.

ان کان پوءِ ميان اهل و عيال ساڻ ڪري جوهپور ڏانهن هليو ويو.
سنڌ جي هنن بد نصيب حاڪمن، جيڪي پنهنجي عوام تي ظلم ڪيا
هئا، تن جو هڪ هڪ ڪري کيس ڪيٽو لوڙو پئي پيو، دردر جون
لوڪرون سندس مقدر بڻجي ويون. مجبور ماروڙن جو امن ۽ سڪون
ڦٽائيندڙ کي جوهپور ۾ به آرام نصيب ڪونه ٿيو. جتان ۱۷۹۹ع ۾ بهاول
پور ۾ رهائش اختيار ڪيائين، ڪجهه وقت کان پوءِ بهاولپور جي نواب
سندس رحم جوڳي حالت ڏسي، کيس راجن پور جو علائقو جاگير طور
ڏنو، مرڻ وارو هي به ڪونه هو، تنهن ڪري راجن پور ۾ ڪجهه ڏينهن
نرسڻ کان پوءِ ميان جي گهر تي آسماني آفت، 'وڃ' ڪري، جنهن ۾
سندس سڄو سامان سڙي رک بڻجي ويو. پر پوءِ به سندس دل ۾ وطن لاءِ
حب ۽ ديس واسين لاءِ محبت پيدا نه ٿي ۽ راجن پور ۾ ئي ۱۲۲۰ھ سن
۱۸۰۵ع ۾ وفات ڪيائين ۽ کيس اتي ئي دفن ڪيو ويو.

نائونمل پوجواڻي

انگريزن، سنڌ تي قابض ٿيڻ لاءِ جهڙي طرح، خيرپور مان مير علي مراد خان ۽ حيدرآباد مان، مير صوبدار خان کي پنهنجي دوستيءَ جي چار پر قاسمي چڏيو هو، اهڙي طرح ڪراچيءَ مان به انهن سيٺ نائونمل کي بطور ايجنٽ مقرر ڪيو هو.

سيٺ نائونمل ۱۸۰۴ع يا ۱۸۰۵ع ۾ ڪراچيءَ شهر ۾ جنم ورتو، سندس پيءُ جو نالو هوتچند هو ۽ ذات جو لوهاڻو هو، پر پنهنجي پڙڏاڏي جي نالي (سيٺ پوجو مل) پٺيان پاڻ کي پوجواڻي سڏائيندو هو، سيٺ وڏو خوشيار، ضدي ۽ سرگرم ڪارڪن هو، جنهن پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ ڦٽهن، رات ڪڪ ڪري جاکوڻو ۽ پنهنجي هڙتون وڙتون خرچ ڪري، انگريزن جي مدد ڪندو رهيو، سندس مقصد هو ته ڪيڏي به ڪري پنهنجي پيءُ هوتچند سان، ميرن پاران ڪيل زيادتي جو ازالو ڪري، جيڪو سيٺ، سنڌواسين جي گردن ۾ علاميءَ جو طوق وجهي چڪو هو. ذاتي انتقام وٺڻ خاطر، سڄي قوم کي غلام بڻائڻ ڪيڏو نه شرمناڪ ڪم آهي، پر سيٺ نائونمل جيئن ته مساحي لحاظ سان به خانداني طور وڏو واپاري هو، تنهن ڪري ان بيمزاريءَ تي سرحد ۽ خوش ٿيندو هو، جنهن جو ذڪر پنهنجي يادگيري ۾ وڏي عمر سان ڪيو آهي، سيٺ لکي ٿو ته:

”مان روز ڏهين بجي صبح جو چانوڻيءَ ۾ وڃي حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين حصن جي ماڻهن جي جذبات جي متعلق خبرون پهچائيندو هوس، جي مون کي مختلف ذريعن مان ملنديون هيون.“ (۱)

سيٺ جي، انگريزن جي سفير ڪرنل پاتنجر سان پهرين ملاقات ۱۸۳۲ع ۾ ٿي، جنهن کان پوءِ سيٺ، انگريزن سان دوستي وڌائڻ لڳو ۽ هر وقت ۽ هر رات تي انگريزن جي مدد ڪندو رهيو.

(۱) يادگيريون، سيٺ نائونمل، ص ۱۷۳

۱۸۳۸ع ۾ انگريزن شاھ شجاع کي تخت تي ويھارڻ لاءِ بستي مان پنهنجو فوجي دستو روانو ڪيو هو، جنهن کي سنڌ مان گذرڻو هو، پر مشڪل اها هئي ته ايندو مارو سفر سواءِ ڪاڊ خوراڪ ۽ سواريءَ جي ڪيئن طئي ڪري سگهيو، نيٺ انگريز سرڪار، پنهنجي حدود ۽ هنڌوڪيءَ سيٺ نائونسل تي اهو ڪم رکيو ته هو رستي جي هر مشڪل ۾ ساٿ ڏئي، سيٺ انگريز دوستيءَ ۾ هڪڙو ڏاڪو مٽي چڙهڻ لاءِ ان موقعي کي غيبت سمجهي، ميرن جي پريور مخالفت ڪرڻ جي باوجود، سيٺ گهڻو ڪجهه هٿ ڪري ورتو، سولريءَ لاءِ پندرهن سئو اٺ ۽ ڪامي خوراڪ ڪٽي ڪري انگريزن کي ڏنائين. جنهنجو اعتراف ڪرنل پائيجر به ڪيو آهي ته، ”جهن صورت ۾ اسان جي ڪاميابيءَ جو سڄو دارومدار تيز رفتاريءَ تي هو، تنهن صورت ۾ تسليم ڪرڻو پوندو ته نائونسل حڪومت جي خاصي خدمت ڪئي آهي.“ (۱۱)

اهڙي طرح سيٺ، انگريزن سان ٻلائي ڪرڻ جو موقعو ڪڏهن به هٿن مان وڃڻ نه ڏنو، هو جيءَ کي جوکي ۾ وجهي به انگريزن جي مشڪل حال ڪندو رهيو ۽ انگريز به جنهن ڪنهن موڙ تي سمجهي پوندا هئا ته سيٺ جون خدمتون حاصل ڪندا هئا ۽ سيٺ به ميرن کان بدلو وٺڻ خاطر، خوشيءَ خوشيءَ سان اهي سمورا ڪارناما سرانجام ڏيندو رهيو، بس انگريز عملدار ڪٿي سمجهيو ناهي ۽ سيٺ اتي قدرت پاران پهچي مددگار ناهي ٿيو.

پيو پير ۱۸۴۰ع ۾ پڇ جي فوج جو هڪ حصو خشڪيءَ رستي پيلاريءَ کان شڪارپور وڃڻو هو، جنهن لاءِ ڪرنل آئوئرمار پهريان مير نورمحمد کي مدد ڪرڻ لاءِ خط لکيو هو، پر مير صاحب، ان رستي کي مير شير محمد خان جي حد ٻڌائي، پنهنجي جان آجي ڪرائي ورتي. مير صاحب جو جواب ٻڌي، ڪرنل آئوئرمار وڌيڪ مايوسي ۽ سوچ ۾ پئجي ويو، ته هاڻي ڇا ڪجي؟ ڇو ته مير شير محمد جي علائقي ۾ انگريزن جي فوج جو داخل ٿيڻ، سئون سئو تڪو کائڻ جي برابر هو، ان وقت مير شير محمد ئي هڪڙو مير هو، جيڪو انگريزن سان مقابلي ڪرڻ جي تيارين ۾ مصروف هو ۽ وٽر جو هاڻي ان جي علائقن مان هوج جو گذر

(۱۱) يادگيريون، سيٺ نائونسل، ص ۲۴۵

پئي ٿيو ته جنگ جو انديشو تايان پئي نظر آيو ۽ ڪرنل آئوٽرام نه ئي چاهيو ته هن وقت ڪا جنگ چڙهي پوي ۽ شڪست کائڻي پوي، تنهن ڪري ڪارنل آئوٽرام، سيٺ کي چيو ته: ”تون منهنجي هيءَ مشڪل حل ڪري سگهين ٿو، تون بطور جاسوس جي، ميرپور وڃ، ۽ اتي جي حالتن کان واقفيت حاصل ڪري، ڪا راه هوار ڪرا“

جيڪو پڻ سيٺ خوشي سان قبول ڪيو ۽ وڏي ڳالهه ته ان مهم جي خرچ پڪي لاءِ، انگريز سرڪار اٺ هزار رپيا منظور ڪيا هئا، پر سيٺ نائونسل انڪار ڪندي چيو ته: ”پسڻ جي ڪمي مون کي سنڌ ۾ نڪڻهن به پيش نه ايندي، پر پوءِ به ڪرنل آئوٽرام مجبورن سيٺ کي ٻه هزار رپيا کڻايا، جيڪي ميرپور پهچي سيٺ فوج وسيلي واپس ڪيا ۽ سيٺ ميرپور ۾ مير شير محمد سان ملي، ان جي خيالن کان واقفيت حاصل ڪئي ۽ اوستائين اتي ترسيو رهيو، جيستائين فوجي دستو، مير شير محمد جي حد مان ٽهي ويو.

۱۸۴۳ع جو زمانو هو، سنڌ آزاديءَ ۽ غلامي جي ٻه واٽي ٿي پيشي هئي، انگريز عهدنامن جي پاليسيءَ کي ڇڏي سئون سئو فوجي بلغار ڪرڻ لڳا هئا، مياڻيءَ جو ميدان متو هو، سج ستنهن جي رت ۾ رنگجي لال ڳاڙهو بڻجي ويو هو، لڄ وندين جا ور وڙهندي قربان ٿي ويا هئا، مصومن، پٽيمن جو روپ اختيار ڪيو هو، ماڻرون ڪونڌر پٽ ڪهاڻي ۾ وارث بڻجي ويون هيون، پر نائونسل انگريزن سان دوستي ملهائڻ ۾ پورو هو.

۱۰- ۲- ۱۸۴۳ع ۾ ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ وارا سنڌي، انگريزن جي ڪراچيءَ واري چانوڻي تي حملي لاءِ اچي رهيا هئا. اها سنڌ ڪنهن طرفي واڙجي سيٺ نائونسل کي پئجي وئي، جنهن پنهنجي دوستيءَ جي سچائي ۽ وفاداري ثابت ڪرڻ لاءِ سورمن جي پهچڻ کان اڳ ئي اهو راز انگريزن تائين پهچائي ڇڏيو، جن ٽڪڙ ڪري سموري ڪراچي تي نئين سر گهيراءَ ڪري، گهرن جي تلاشي وٺڻ شروع ڪري ڏني ۽ ڪيترن ئي سنڌي مسلمانن کي گرفتار ڪري ورتو، جنهن سبب جوکين، نومزين ۽ ڪرمين جو اهو جنگجو جتو، ڪراچيءَ پهچي ٿي نه سگهيو، نه رڳو ايترو، پر جنهن انگريزن انهن سورمن کي گرفتار ڪرڻ چاهيو، ته سيٺ صلاحتن ۽ مشورن کان هڪ قدر اڳتي وڌي سندن ڀانهن پيلي ٿي بيٺو ۽

انگريز لشڪر سان گڏ، پاڻ ۽ پنهنجي ساٿين سميت جبل جهاڳڻ لڳو ۽ سمورو وقت انگريز لشڪر جي، جبل جي اڙانگن لڪڻ ۽ پيچڻ کان رهائي ڪندو رهيو، پر جڏهن ناسڪامي سندن مقدر بڻجي وئي، ته انگريزن کان وڌيڪ افسوس ۽ دک سيٺ کي ٿيو، ڇو ته اها سموري ڪوشش اڃائي وئي ۽ سيٺ انگريز سرڪار پاران داد ملڻ بجاءِ رنجش جو شڪار بڻجي ويو.

پر نائونسل هٿ نه هاري ۽ ان ڪڍي ڪم کي سرانجام ڪرڻ ۾ وڻي وجهڻ نه ڏنائين. ڏينهن رات اٽڪلون سوچيندو رهيو. هوڏانهن ڪمرتين، نومزين ۽ جوکين بغاوت کي تيز ڪري ڇڏيو. حملي پٺيان حملا ڪندا رهيا، جن مان ڪئپٽن پرديءَ ۽ ڪرنل ٽائلو کي شديد خطرو ٿيڻ لڳو، انهن کان چوڻيڪارو ماڻڻ لاءِ سيٺ سان صلاحون ڪرڻ لڳا، نيٺ هن عقل جي انڌي، هڪ سٺ مٺي ورتي، جنهن جي خرچ پکي وٺڻ کان سواءِ بندوبست ڪري ڇڏيو، سيٺ مٿين قبيلن کي زير ڪرڻ لاءِ چٽو قوم جي سردار، صاحب خان، شاھ بلاول واري کي پنهنجي ماڻهن سميت گهراڻن لاءِ قاصد کي خط ڏيئي روانو ڪيو، سيٺ خط ۾ لکيو ته: ”جيڪڏهن توکي مٿي پر سيٺ هجي ته ڏوٽڻ لاءِ نه ترس.“ هي مؤسسه بنا دير اچي سيٺ وسيلي انگريزن جي خدمت ۾ حاضر ٿيو، جنهن کان پوءِ ڪمرتي جوکيا ۽ نومزيا به چسا ۽ هيٺا ٿي پيا.

مياني جي جنگ کان پوءِ سموري سنڌ ۾ انتشار ڦهليل هو، خط و ڪتابت نه ٿيڻ ڪري حيدرآباد جي انگريزن جي چانوٺيءَ ۽ ڪراچيءَ جي چانوٺي جو واسطو ٿئي پيو، سر چارلس هائٽ ڪراچيءَ چانوٺي وارن کي ڪو به پتو خبر نه ٿي پيو، ته آخر نيپئر ۽ سندس فوج هن وقت ڪهڙي ڪرت ۾ رڌل آهن. ڪرنل هائلوءَ جي دل ۾ مثل ٺن مانڊاڻ کي ٺارڻ لاءِ وري به سيٺ نائونسل، پنهنجون خدمتون پيش ڪيون ۽ پنهنجي نوڪر کي تيز رفتار آت تي سوار ڪري حيدرآباد روانو ڪيو ۽ وڏي ميٽپ سان ان قاصد جي جتيءَ ۾ خط بند ڪري سر چارلس نيپئر ڏانهن موڪليو، جيڪو وري نيپئر کان جوابي خط وٺي واپس وريو. جڏهن نيپئر جو خط ڪرنل هائلوءَ پهتو، تڏهن وڃي سندس هورا خورا ٿيس، ۽ سيٺ جون مهربانيون مڃيائين.

ان کان سواءِ سيٽ سنڌ کان ٻاهر به انگريزن جي مدد ڪندو رهيو. ڪڇ ۾ سندس ملاقات ”ڪنهن وات“ سان ٿي، جنهن سيٽ کي ٽن سؤ گهوڙن جي اڌاري رقم گهري، ڇو ته ڪنهن کي بيهي سرڪار ٽن سؤ گهوڙن ۽ سوارن جي سندس لشڪر ۾ واڌاري جي اجازت ڏني هئي، ۽ ٻج يا مانڊويءَ ۾ هڪو اهڙو شاهوڪار نه ٿي سگهيو، جيڪو ايڏي ساري رقم هڪ وقت اڌاري ڏئي سگهي.

سو جڏهن پهنجي هن پراڻي خدمتگار سان مليو ته هڪدم کڻي سيٽ کي مدد ڪرڻ جو چيائين ۽ سيٽ ڪڇ جي راجا راءِ ڏهس کان اڻائي لک هڪڙيون (ڪڇ جو سڪو) اڌارو وٺي، ڪنهن جي گهرج پوري ڪئي، ۽ اٺن ڏينهن ۾ سيٽ اها رقم سنڌ مان گهرائي راءِ ڏهس کي واپس ڪئي.

اهڙي طرح ڪرنل جيمس آئوئرمار، فلاد کان بيهي سرڪار ڏانهن ٻئي ويو ته رحيم خان مينگل، سندس پيڇو ڪيو، جيمس آئوئرمار، جڏهن محسوس ڪيو ته سندس تعاقب ٿي رهيو آهي، ته هو ٽڪڙو ٽڪڙو، سوڻ مياڻي پهتو، جتي سيٽ جي گماشتن کي ڳولهي لڌائين، ۽ سموري ڪٽا ٻڌائيندي، ٻيڙي پاڙي ڪرڻ لاءِ چيائين. جن جلد ۾ ٻيڙي گهرائي ڪرنل کي ڪراچيءَ لاءِ روانو ڪيو ۽ اهڙي طرح ڪرنل کي رحيم خان مينگل کان سيٽ جي نوڪرن بچائي ورتو.

انهن سارن همدردين، مهربانين ۽ ڏينهن رات، رت ولوڙن کان پوءِ به جيڪڏهن سيٽ کان معمولي غلطي ٿيندي هئي ته انگريز حڪمدار، سيٽ کي ڏمڪائيندا ۽ بي عزتو ڪندا هئا ۽ ٻائونسل کي پهنجي ساري ڪيل محنت، جاکوڙ ۽ ڪٽي ڪمائي، بيڪار ۽ راتگان نظر ايندي هئي. هيٺ ڪجهه اهڙن ئي واقعن جو سمروري جائزو پيش ڪجي ٿو، جنهن مان بخوبي اٿندڙو ٿي ويندو ته سيٽ لاءِ انگريز سرڪار جي روش ڪهڙي بيجا هئي.

سيٽ ٻائونسل جي ايتري ئي لوڻ خدمتن ۽ همدردين جي موٽ سر چارلس نيپئر، اهڙي ئي ڏني، جهڙي طرح سيٽ ٻائونسل جيڪڏهن سڌ جي گود ۾ جنم وٺڻ جو سٺو، سنڌيءَ کي ڏنو. نيپئر جيئن ئي سنڌ تي قبضو ڪيو ته سيٽ کي وقت بوقت ستائيندو رهندو هو، نيٺ هڪ ڏينهن نيپئر، ڪنهن پرديءَ ڏي خط لکيو ته: ”جي مان گورنر آهيان ته

ایسٽر پن مهينن جي اندر نائونسل کي جيل ۾ لهاڻيندس. (۱۱)

چوندا آهن ته جهڙي ڪرڻي تهڙي ڀرڻي، سو نائونسل به سر چارلس نيپئر هٿان، پنهنجي ڪيل ڪڏن ڪمن جا ڪيتا لوڙڻ شروع ڪيا. هونءَ به پنهنجي وطن واسين جي پرڇڻي، جنهن به ڪو بهي وطن جي پر ڪندو آهي ته اهو ڪنهن نه ڪنهن موڙ تي ضرور خوار ۽ خراب ٿيندو آهي، پوءِ اهو نائونسل جهڙو ڌارين جو هڻڻوڪي ۽ سرگرم ڪارڪن هجي، يا مير علي مراد خان ٽالپر، جهڙو ڌارين جو سڄو پڇو ڀار...!

سر چارلس نيپئر، رڳو چيو ڪونه، پر ڪري به ڏيکاريائين. ۱۸۴۷ع ۾ سيٽ تي سرڪاري خزانن ۾ گهوبين هٿن جو الزام مڙهيو ويو، ۽ سيٽ کي ڏوهي جي حيثيت سان عدالت ۾ حاضر ٿيڻ جو حڪم موڪليو ويو، ان عدالت جي ڪرسيءَ تي بطور مصنف جي 'ڪنٽنن ڀنگ' ۽ ٻيا انگريز هئا. سيٽ جي بيشار ۽ اڻ گڻ قربانين کي اهڙي قدر به مدنظر نه رکيو ويو، جو سيٽ کي وٺڻ لاءِ ڪرسي ڏني وڃي ها، پر عدالت ۾ سيٽ نائونسل کي هيٺ ويهڻ جو حڪم ڪيو ويو، ڪيس هليو، گهوبين هٿن جو الزام ثابت نه ٿي سگهيو. پر سيٽ پنهنجي قربانين جو وڏي واسي ڏڪر ڪندو رهيو ۽ ائين ئي ٻن ڏيهن کان پوءِ باهرت طور نائونسل کي آزاد ڪيو ويو.

نائونسل جو پاڳ ٽڏهن وريو، جنهن سنڌ جو ڪمشنر فرير (سر هارٽل فرير) مقرر ٿيو، فرير، سيٽ جي دشمنن تي ٻها رکيا ۽ ڪوشش ڪري سٺو رڀا پيشن کي وڌائي ٽن پيڙهين تائين ماهوار ٻه سئو رڀا پيشن سان گڏ "دري ديري" جي جاگير به دائمي طور منظور ڪرائي ۽ اڳتي هلي "ستاره هند"، "موسٽ ايگريٽيڊ آرڊر آف دي سنار آف انڊيا" (سي-ايس-آءِ) جي خطاب سان سرفراز ڪرايو ۽ اهڙي طرح انگريزن جو هي چاڙتو ۱۶-۹-۱۸۷۸ع ۾ وعات ڪري ويو.

مير علي مراد خان ٽالپر

چريا ۽ ڪريا هر قوم ۾ جنم وٺندا آهن، پر جيڪل سنڌ جي جهول ۾ چرين کان وڌيڪ ڪرين جو انگ شايد آهي. هڪڙا بي خبريءَ ۽ اثباتيءَ ۾ غلط ڪارناما سرانجام ڏيندا آهن ۽ ٻيا وري ڄاڻي وائي محض لقين ماڻڻ خاطر غلطي ڪندا آهن.

ڌاريو ساراج جنهن ڪنهن قوم تي هٿان ڪري ايندو آهي ته پهرين ان مفتوح قوم ۾ پنهنجون پاڙون مضبوط ڪرڻ لاءِ ان قوم مان دلال چونڊي وٺندو آهي ۽ انهن وطن فروشن کي پنهنجي ڌرتي نيلا ڪرڻ جي عيوض، عارضي طور 'سر' ۽ 'خان' بهادر جهڙن لقين سان نوازيندو آهي، پوءِ "ڪمريه" ۽ ڊڪٽ وسريو، جيان جنهن ڌاريو ساراج آزاد ملڪ کي پنهنجي واڳون ڇيڏي وات ۾ ڦهائي وٺندو آهي ته انهن ڌرتيءَ فروشن ۽ ماءُ وڃائڻ پٽن کي پنهنجي لالچ پوئين سان ترقيءَ تي لٽ ڦهائي، پورو ڪري ڇڏيندو آهي.

سنڌ جي تاريخ ۾ به اسان کي ٻي انگار ڌارين جا دلال ۽ ستريءَ جي سينڌ کي چيهو رسائيندڙ نظر اچن ٿا. جن سمورو وقت ميرن جا پوت صفا ڪرڻ ۾ ڪتب پئي آندو آهي، اهڙن ڪڙمر جي وڃڻ مان مير علي مراد ٽالپر به هڪ هو، هي همراه انگريز دوستيءَ ۾ اهڙو ته ٻي ڀليو ٻڌجي ويو هو، جو جنهن انگريزن، حيدرآباد جي قلعي ۾ گهري، سندس ئي رشتيدار ميرن جي عورتن جي هٿن، ڪنن ۽ پيرن مان زور پئي لڌا ته به مير صاحب واپس ٿيڻون انگريز دوستيءَ جا دم پئي پريا، منشي عطا محمد شڪارپوريءَ واقعي سچ لکيو آهي ته:

"مير علي مراد خان جي غلطي ۾ سندس خانداني جهڳڙن ۽ ناتائقيءَ جو وڏو هٿ آهي، جنهن جو بدلو مير صاحب سمورن سنڌ واسين کي غلام بڻائي چڪايو ۽ وري ان خانداني اڻ ٻڌت ۾ سندس ٽين نمبر ڀاءُ مير مبارڪ علي خان جي سازش جو دخل آهي، جنهن اوياريون لهاريون

ٻڌائي، مير دستر علي خان ۽ سندس وچ ۾ نفرت جي ديوار ڪڙي ڪري ڇڏي، ڇو ته مير سهراب علي خان جڏهن ۸۹ سالن جي عمر ۾ پير پاتو ته حڪومت جون واڳون پنهنجي پٽن جي حوالي ڪيون ۽ پاڻ ڪوٽ ڏيهجيءَ جي قلعي ۾ گوشه نشيني اختيار ڪئي، جتي مير سهراب خان هڪ وصيت نامو لکيو، جنهن ۾ مير صاحب لکيو ته: ”منهنجي وفات کان پوءِ، منهنجي ڀڳ ۽ تخت جو وارث منهنجو وڏو پٽ مير دستر علي خان آهي، جنهن کان پوءِ مبارڪ خان ۽ ان کان پوءِ منهنجي ڀي گهرواري مان وڏي پٽ مير علي مراد خان خيرپور رهاست جو والي ٿيو، ۽ ملڪيت جي وارثت به سهي نوني ڪئي هئي ته ڀڳدار پٽ کي به حصا، ٽيون حصو مير مبارڪ خان کي ۽ چوٿون حصو مير علي مراد جو آهي.“

مير سهراب خان جي ان وصيت نامي لکڻ مان مراد هئي ته جيئن منهنجي وفات کان پوءِ منهنجي پٽن ۾ ڀڳ ۽ ملڪيت تان جهڳڙو ۽ فساد ٻڙيا نه ٿئي، پر ٿيو اهوئي جنهنجو مير سهراب کي خطرو ۽ اندشو هو، يعني هن جي وفات (۱۸۳۰ع) کان پوءِ سندس پٽن ۾ فساد شروع ٿي ويا، مير مبارڪ علي خان جيڪو وڏو هوشيار ۽ چالاڪ هو، تنهن مير علي مراد کي اوباريون لهراريون ٻڌائي پنهنجي مٿ ۾ قابو ڪري ڇڏيو ۽ مير دستر علي خان جي برخلاف پڙڪاڻيندو رهيو ۽ مير علي مراد خان جي خرچ تي بلوچن جو لشڪر ڪڍڻو ڪندو رهيو.

اهي خبرون چاريون، مير دستر علي خان کي به ٻئي پيون، جنهن ان اڃائي ويڙهاند کان پاسو پئي ڪيو ۽ وچ ۾ ٻڙيا ڪيل نفرت جي باد کي لارڻ جون ڪوششون پئي ڪيون، پر دلين ۾ جيڪا نفرت گهر ڪري چمڪي هئي، سا ختم ٿيڻ بجاءِ وڌي وڌندي، نتيجو اهو نڪتو ته مير دستر علي خان، اهل و عيال ساڻ ڪيون، دهنر خاڪو سر لڳو، رڻ پٽ ۾ رلندو رهيو، ۽ وري مير علي مراد، انگريزن جو ٻچ لڙڪاڻو بڻجي ويو.

انگريزن جي شروعات کان ئي اها ڀاليسي هئي ته ”ٻڙهايو ۽ حڪومت ڪريو.“ سو جڏهن انهن کي ميرن جي هن گهرو لڙائيءَ جي سڏ پئي ته انهن پهريان پنهنجي ميرن کي پنهنجي پنهنجي مهن مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو، پر اڳتي هلي جڏهن انگريزن ڏٺو ته اسان جي اڇليل چار ۾، مير دستر علي خان جو ڦاسڻ مشڪل آهي، تنهن ڪري انهن مير علي

مراد خان کي پنهنجي چنبي ۾ ڪرڻ جي ڪوشش کي تيز ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي دوستيءَ، وفاداري، ۽ هر مشڪل وقت ۾ سپور ساٿ ڏيڻ جو يقين ڏياريو، مير علي مراد خان به، پاڻ کان وٺي خاطر، ڏيهيون ڏينهن رو ٿي انهن جو سچو ڀڄو ڀار ٿيندو.

اهڙي طرح مير صاحب، خيرپور رياست جي واپي بشچڻ واري خواب کي، عملي جامو پهراڻي لاءِ، انگريزن کي سهڻي صلاحتن سان نوازيندو رهيو ۽ حالتن کان واقف ڪندو رهيو ۽ انگريز خلاف جتي به ڪا ٻڙڪ پئندو هو، ته اها جهٽ وڃي انگريزن کي ٻڌائيندو هو. جنهن جي موت ۾ انگريز سرڪار سلسلن مٿان نوازشن جي بارش وسائيندي هئي ۽ هي انهن لاهن دلاسن ۾ خوش ٿي هنيوڻيون هڻڻ لڳندو هو.

مير رسنم علي خان ۽ مير علي مراد خان جي وچ ۾ جيئن ته اهو سمورو سڻ خيرپور رياست جي چڱي مڙسيءَ تان منو هو، تنهن ڪري مير رسنم علي حالتن جي تقاضا کي سامهون رکندي، مير علي مراد خان جي حق ۾ سنڌ تان رضا خوشيءَ سان، تاريخ ۱۷ - ۱۲ - ۱۲۰۸ھ ۾ قرآن شريف جي پهرين ورق تي عهدنامو لکي، هٿ ڪيو ۽ ان وقت موجود سمورن ميرن، مير علي مراد خان تي زور رکيو ته ”انگريزن جي طرف ڌاري ڇڏي، اسان سان گڏجي پئو، جيئن انگريزن کي جيڪل سنڌ مان ٽري ڪيون.“

پر هن اندر جي اڀيس اهي سمورا راز سرچارلس بيئر کي وڃي پٽايا، جنهن انهن خدمتن جي عيوض کيس ڪافي نوازيو ۽ اڃا به حبرون چارون لهڻ لاءِ مير صاحب کي مقرر ڪيو ۽ اهڙي طرح انگريز رڳو ويڙهي جيان، سنڌ کي وڪوڙيندا، تازو نواڻي معارڪ جو مصنف لکي ٿو ته: ”انگريزن جي فوج ايتري قدر ٿوري هئي، جو جيڪڏهن ٽالپر پنهنجي لشڪر کي ٿورڙي وقت لاءِ اجازت ڏين ها ته انگريز لشڪر کي مات ڏئي ڇڏين ها، پر مير علي مراد خان جي ڪري هٿيار ڦٽا ڪيون هڪ ٻئي جي منهن ڏي ڦسدا رهيا ۽ ڪجهه به نه ٿي ڪيائون.“

جتي وري سنڌ مائتا جا ٽيچ ملهائڻ لاءِ سرويچ پٽ، سر سان ڪفن ٻڌي ”مرويهون مرويهون پر سنڌ نه ڏيون.“ جا نعرا هڻي، انگريزن سان مهاڏو اٽڪائڻ لاءِ گڏ ٿي ٿيا، ته اتي هن نڪ وڌي پنهنجي سياسي

چالاڪين ۽ پنهنجي اثر رسوخ کي استعمال ڪري، پاڻ اڃا به وڌيڪ
ڪيترن ئي، جنگجوئن کي اهو عهدن ڏيڻ جي لالچ ڏئي، ان گڏ ٿيل
مجاهدين جي لشڪر ۾ اختلاف وجهي، ٽڪرن ٽڪرن ۽ ننڍڙن ننڍڙن
جشن ۾ ورهائي ٿي چٽيائين ۽ وري سڪن کي پنهنجي طرف ڪري ٿي
چٽيائين.

مير شير محمد (وفات: ۱۲۴-۱۸۷۱ع) جنهن دهي جي ميدان ۾
بلوچن جو پر جوش لشڪر گڏ ڪري پهتو ته مير علي مراد خان، مير شير
محمد خان جي ڏاڏي، مير احمد ۽ سندس ڪيترن ئي ساٿين کي، پاڻ وٽ
ملازم رکڻ جي لالچ ڏئي، مير شير محمد خان کان، جدا ڪري ڇڏيو.
جنهن ڪري انگريز مولائيءَ سان ٽالپرن جي لشڪر تي فتح ياب ٿيا،
جنهن جي عيوض مير علي مراد خان، خيرپور رياست جو والي بڻيو ۽ اهو
سمورو علائقو کيس بطور جاگير مليو، جيڪو مير دستر علي خان، قرآن
شريف تي عهدنامو ڪري لکي ڏنو هو.

ان کان سواءِ لاڙڪاڻي ۾ ولي محمد چانڊيو، انگريزن خلاف
معاذآراتي ۾ قتل هو، ولي محمد خان وٽ ٻارنهن هزارن جو لشڪو هو،
جيڪو انگريز سرڪار لاءِ چئلينج بڻيل هو، تنهن کي مير علي مراد خان
ڪافي لالچايو، پر ولي محمد خان پنهنجي ارادي تي اٿل رهيو، تنهن کي
چالاڪيءَ سان گرفتار ڪري، سرچارلس بيئر ڏانهن حيدرآباد وٺي ويو،
ان کان سواءِ ٻين ڪيترن ئي مجاهدين سان پهچي سر جيگيون ڪري
ڪيترن کي شهيد ڪري ۽ سڪن کي گرفتار ڪري انگريزن جي دوستيءَ
جو دم پسنڌو رهيو ۽ هر مصيبت جي وقت انگريزن لاءِ راه نجات بڻيو
رهيو.

نيٺ هڪ ڏينهن اهو به آيو، جو مير صاحب به انگريزن جو شڪار
بڻجي ويو ۽ مير صاحب سان انگريزن اهو ڪجهه ڪيو، جيڪو ڌاريو
سامراج، ڏهڻي دلال سان ڪندو آهي ۽ جنهن مير علي مراد خان، انگريزن
جي وڪڙ ۾ ڦاٿو، ته انگريزن مير علي مراد خان مان، به ڪسر ڪانه
ڇڏي، مير صاحب تي ان غداريءَ عيوض جيڪا مهرباني ڪئي هئي، سا
هتي مير دستر علي خان، جيڪي قرآن شريف تي عهدنامو ڪري اڳ ئي
علائقا لکي ڏنا هئا. تن جي سندس ولڙئي انگريزن به منظور ڪئي هئي، پر

اڳتي هلي، شيخ علي حسن، جيڪو مير علي مراد خان جو وزير هو، ان پر ۽ مير صاحب پر اختلاف پيدا ٿي پيا، جنهن جي ڪري مير علي مراد خان، شيخ علي حسن کي پنهنجي ملازمت مان ڪڍي ڇڏيو، جنهن انگريزن وٽ وڃي مير صاحب جي خلاف سازشي بيان ڏنو ته: "مير صاحب لوحان سان لڳي ڪئي آهي، ان مير رستم سان ٿيل قرآن شريف تي معاهدي وارو ورق ڦاڙي ان جي جاء تي ٻيو صفحو لکرايو آهي، جنهن ۾ وڌيڪ علائقا جا ٿايل آهن." انگلش سرڪار ان الزام جي تحقيقي ڪرڻ لاءِ هڪ ته رڪني ڪاميٽي جوڙي.

مير علي مراد خان ان ڪوڙي الزام خلاف، گهڻي ئي هاءِ گهوڙا ڪئي، پر ان ڪميٽيءَ هڪ به نه پئس، ڇو ته شيخ علي حسن الزام ثابت ڪرڻ لاءِ ٽي شاهد به پيش ڪيا، جن ۾ سيد علي گوهر شاه راشدي، منشي ذوقيرام ۽ منشي نوتر مل شامل هئا. نيٺ سال کان پوءِ مير صاحب کي ڏوهي قرار ڏنو ويو ۽ سزا طور ڪافي علائقا مير کان ڪڍيا ويا ۽ رياست جي هٿي تان به ٽٽيو ويو. مير علي مراد خان ان ناجائزي خلاف لندن ۾ ايميل ڊائمنل ڪئي ۽ پاڻ به ۱۸۵۶ع ۾ لندن وڃي، درخواست جي پيروي ڪرڻ لڳو.

ڪالهه تائين مير صاحب انگريزن جو وفادار، همرد ۽ پرخلوص، ساٿي هو، پر اڄ لهوئي انگريزن وٽ لڳ ۽ دغاوار سڏيو ويو.

مير علي مراد خان اڃا لنڊن ۾ ئي ترسيل هو، ته هندستان ۾ انگريزن خلاف ۱۸۵۷ع ۾ پهرين جنگ آزادي شروع ٿي، ايٽ انڊيا ڪمپني جي چوڻ تي مير علي مراد خان پنهنجي پٽ شاهنواز خان ڏي خط لکيو ته، "انگريزن جي پريور مدد ڪندو ره."

جنهن جي موٽ ۾ مير صاحب کي ۱۸۹۱ع ۾ حڪومت برطانيا "نائٽ گرانڊ ڪراس آف دي انڊس لمپاٽر" (جي. سي. آئي) جو لقب ڏنو ۽ سندس سمورو ضبط ڪيل علائقو به واپس ڪيو.

اهڙي طرح مير علي مراد خان ۲۵ - ۹ - ۱۳۱۱ھ ۽ عيسوي سان مطابق ۴ - ۱۸۹۴ع ۾ وفات ڪئي ۽ سندس لاش ڪربلا معليٰ موڪليو ويو. اهي هئا، مير علي مراد خان نالپر جا ڪارناما، جيڪي اڄ به تاريخ جي صفحن ۾ سندس قٽ لعت لاءِ موجود آهن.

خاندان محمد ايوب کهزو

سنڌي تنهنجو نانءُ رتو،

پن ڪاريهو تي پيو پيو.

انگريزن جيئن ئي برصغير ۾ پير پاتو ته انهن ”وڙهايو ۽ حڪومت ڪريو“ جي پاليسيءَ تي عمل ڪرڻ شروع ڪيو. سنڌ جي ڌرتي خون خراپي کان پري، جنگ جتل کان بيزار، سوري دنيا ۾ امن ۽ پائيداري جي پيغامبر سڏي هئي، هت غريب خواجھ امير، شاه توڙي گدا، هندو يا مسلمان، ڏک، سک ۾ گڏ رهندا هئا، سا به انگريزن جي چار مان هجي هڪو سگهي، امن، پيار ۽ پائيداري جي وسيليءَ ۾ به آخر نفرت، ساز ۽ ڪيني اچي واسو ڪيو.

برٽش سرڪار پنهنجي حڪومت کي مضبوط رکڻ لاءِ گهر گهر ۾ نفرت جي باهه پيا ڪري ڇڏي. شروع ۾ به انگريزن کي هندن مان ناتونسل ۽ مسلمانن مان مير علي مراد ۽ مير صوبدار جهڙا وطن فروش مليا هئا. جن جي سهڪار ۽ همدرديءَ سان سنڌ جي آزاديءَ کي اڪي جي ماکي سمجهي، اک ڇنڀ ۾ پنهنجي ٻارن ۾ جهڻي ورتو هو، ان کان پوءِ به جڏهن کين خطرو محسوس ٿيندو هو ته جهٽ ۾ هندن خواجھ مسلمانن مان اهڙا هڪڙم جا ويري هٿ ڪري وٺندا هئا، جن کي وڏيون وڏيون جاگيرون، لقب ۽ خطاب ڏئي پنهنجو حڪم ڪڍي وٺندا هئا.

سنڌ جي وڏير کي طبقي جي حالتن جا هڪس چٽيڏي حڪام الدين راشدي لکي ٿو ته: ”ڪليڪٽر ۽ ڪمائي کي ڪنهن ڇنڊي چوري جي ضرورت پوندي هئي، ته هڪ اک جي اشاري تي ۽ هڪ معمولي پيغام تي، وائيران جا سهن کلي پوندا هئا، جنگ ٿيندي ته برٽش سرڪار جي قلمن تي هزارن جا هزار وجهي ڇڏيندا. حاڪم شڪار لاءِ اچي منزلون ڪندا ته ڪوٽوار کان وٺي صاحب جي بئار ۽ مير صاحب جي لپاڻن

تائين نوٽن جا نوٽ وهائي ڇڏيندا، خطابين خاطر هنن الائي ڇا جو ڇا هڪري ڇڏيو، عزت نفس جي پاس خاطر ته ڪانه ڪيائون، التو هن پنهنجي آسني کان به اڳتي تهه هڪ پئي تي چڙهتون هڪيون، ڇڏيا ڏيا ۽ ذاتي خوديءَ خوله قومي خودداريءَ کي سرڪار سڳوريءَ جي راه ۽ رند تي ويڃائي ڇڏيائون. (۱۱)

اهڙن بي وڙن ۽ لقبن جي طالبن مان جان بهادر محمد ايوب ڪهڙو به هڪ هو. وڏيري ميان شاه محمد خان کي چار پٽ هئا، جن مان وڏو محمد ايوب ڪهڙو ۱۹۰۱ع ۾ لاڙڪاڻي تعلقي جي ڳوٺ عاقل ۾ ڄائو، هن متحرڪ سنڌ مدرسو هڪراچي مان پاس ڪئي، جنهن کان پوءِ پڙهائي کي ڇڏي، زمينداري جو ڌنڌو شروع ڪيو، ۱۹۲۳ع ۾ بستي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر چونڊجي ويو، اهڙي طرح هن سياست جي ميدان ۾ پهريون قدم رکيو ۽ هلندي هلندي سنڌ جي وزير اعليٰ جي حڪومتي هٿ ڪيائين.

ڪهڙو شروع کان وٺي فرقي پرست سياست سان لاڳو رهيو، مذهب جي آڙ ۾ هن اهي ڪارناما سرانجام ڏنا، جن جو ڪيتو اڄ سوڌو سنڌ وٺي لوڙي رهيا آهن ۽ خير ناهي ته اڃان ڪيستائين انهن وطن واسين سان ليل ناجائز ظلم جي سزا پوڄي پوي، جتي جتي ڪهڙي جو وس ۽ بهج پهچندي هئي، اتي وس پڳي گهٽ ڪانه ڪندو هو.

لاڙڪاڻي جا هندو مسلم فساد (مارچ ۱۹۲۷ع) هجن يا سکر ۾ مسجد منزل گاه وارو واقعو هجي، هن امن امان ۽ پائيداري جي فضا ٻڌا ڪرڻ بجاءِ اڃا به چوچڙي ڏيڻ جو ڪم سرانجام ڏنو. ڪيترائي ئي گناه انسان ڪهاڻي ڇڏيائين، ڌرتي ڄارڻ جي وچ ۾ ايترو ته خون خرابو هڪراچي جو اندرڪار، هنن کي پنهنجي جنم ڀوميءَ تان جلاوطن ٿيڻو پيو، ۽ هميشه هميشه لاءِ سنڌ کي الله نگهبان چئي هندستان ڏانهن لڏپلاڻ ڪرڻي پئي.

ڪهڙي جي اهڙن ڪارنامن جي، ان دور جي سموري تاريخ شاهدي ڏئي ٿي، علي محمد راشدي لکي ٿو ته: ”ڇنانچ لاڙڪاڻي کان پوءِ سکر جي مسلمانن جو آهون ۽ دانهون ٻڏي ڪهڙي صاحب لوفانن به رخ رکيو،

مئي ۱۹۲۹ع ۾ مون کي "سنڌ زميندار" اخبار جو ايڊيٽر مقرر ڪري سکر موڪليائين، ته آءُ اخبار جي وسيلي مسلمانن جي مدد ڪندو رهان، پاڻ به سکر اچي ضلعي جي مسلمانن جي هڪ ڪاميٽي ٺاهيائين، جنهن جو مقصد هيءُ مقرر ٿيو ته مسلمانن جي املاڪ ڪري، سندن پاران پروڳنڊا هلائي، مقدمن ۾ ڦاٿل مسلمانن جي قانوني مدد ڪري ۽ ڇڏو گڏ ڪري مصيبت زدہ گهراڻن کي فوري سھائتا پهچائي. (۱۱)

علي محمد راشدي، (وفات: ۱۴ مارچ ۱۹۸۷ع) ڪهڙي جو نه رڳو سيڪريٽري هو، پر ڪهڙي جي ڪيل ڏوهن ۾ برابر جو شريڪ به هو، تنهن ڪري راشدي صاحب پنهنجي هڪ لسبي چوڙي مضمون ۾ کيس ڪمب جي خلاف ڪان به وڌيڪ ڀاڪ ۽ پوتر ٻڌائي پيش ڪيو آهي، پر حقيقت ۽ سچ کي ڪيڏو به کڻي لڪائڻ جي ڪوشش ڪجي، اهو مورڳو ڪنهن کان به لڪڻو ناهي، بلڪل اهڙي طرح مٿي حوالي مان سنڌ پوي ٿي ته، ڇا لڙڪاڻي ۾ ٿيل فسادن وقت، ضلعي ۾ ٻيو ڪو عالم ۽ فاضل موجود ڪونه هو، جو هندن جي ٻيا ڪيل فسادن خلاف آواز اٿاري ها...! يا عالمن ۾ ڪهڙي جهڙو مرد مجاهد ڪونه هو جو مسلمانن جون دانهون ٻڌي آواز اٿاري ها...؟ ان کان پوءِ سکر ۾ به ڪا اهڙي مذهبي جماعت ڪونه هئي، جيڪا اتان جي هندن سان مقابلو ڪري سگهي ها ۱۱ جو ڪهڙي وڃي اتان جي مسلمانن سان انصاف ڪيو ۽ سنڌ زميندار اخبار وسيلي مسلمانن ۾ شعور پيدا ڪيو.

اهڙي طرح برٽش سرڪار جي پاليل هن جاگيردار، حانبهادر ۽ سي-آءِ اي جي لقبن سان نوازل، مسلمانن جو ٽيڪو کڻي سنڌ ڌرتيءَ تي انتشار ڦهلائيندو رهيو، ان جي برعڪس هندن سنڌ لاءِ ڇا ڇا نه ڪيو. ان لاءِ حڪام الدين راشدي لکي ٿو ته:

"اسان جي انهن سردارن ۽ جاگيردارن جي مقابلي ۾ هندو هر قوم جي سربراهن خواه شاهوڪارن، پنهنجي ڪمائي کي هميشه قومي ورثو ۽ اٿائو سمجهيو، امانت ۽ آدوقو سمجهيو، هنن پنهنجي تعليم لاءِ اسڪول، ڪاليج ۽ بورڊنگ تعمير ڪيا، عام خلق خداه جي فائدي ۽ بهوديءَ لاءِ اسپتالون ٺهرايون ۽ مينينٽوريئر قائم ڪيا، پير گهر، هنري اسڪول ۽

(۱۱) اهي ڏينهن اهي شينهن، جلد ٻيو، پير علي محمد راشدي، ص ۳۶۸.

بيوه خاننا جوڙايا، عام خلق جي آرام ۽ آسائش لاءِ پارڪ، باغ ۽ تفريح خاننا تعمير ڪيا، حتاڪ باغن ۾ بينچون به هنن ئي خرچ ڪري وڌيون، تاڪ هندو-مسلمان ٻيل لڳي پهر ٻاڳو، ساھي ٻئي سٿر ٿين، جانورن جي پاڻي پيش لاءِ هوڊيون به، جاءِ بجاءِ هنن جي خيرائي فنڊن مان لهيون، جن مان هيش مسلمانن جي ئي گھڻن ۽ گھوڙن پاڻي پيتو.

لهڙي طرح نه چڙو اھي قومي ۽ انساني ڪارج هنن جي شان سڌ ٿيا، بلڪ سچ ۽ ڪوڙ ۾ جيڪڏهن تيز ڪبي، دود ۽ دانتل کي چڙي ڏيو، ته معلوم اھو ئي ٿيندو ته حقيقت ۾ سنڌ کي هنن اڏيو، ملڪ کي انهن مينگارو ۽ سنوارو، اھي سکر ۽ بکر، ڪراچيون ۽ حيدرآباديون هنن ئي جوڙيون. برادران اسلام ته چڙو هنن جي ملڪ بدر ٿيڻ بعد، سران ڪڍي وڪيون، بنيادن کي کوٽي نيڪال ڪيو، چٽيون ۽ پٽيون ڊاليون، شھير ۽ ڀٽيون، هر ۽ دريون بازار ۾ آڻيون. (۱۱)

مٿي حوالي مان اها پرک ۽ پرورڻ پنھنجي ئي رجي، ته ان دور ۾ قوم خواھ انسانيت جي ٻلي لاءِ هنن ٻئي پٽوڙيو، ذهني، جاني ۽ مالي وسيلن کي قوم جو مانُ مٿانهون رکڻ لاءِ هنن ٻئي استعمال ڪيو، سڌي هندو، سنڌي مسلمانن کان قومي تصوير ۽ انسانن جي ٻلي ڪرڻ ۾ مٿاهين حيثيت جا مالڪ هئا.

هوڏانهن هنن ۾ پڻ ڪيترائي فرقي پرست ۽ تنگ دل موجود هئا، جيڪي ڏينهن رات ڪوشش ڪري هنن کي مسلمان خلاف پڙڪائيندا رهندا هئا. نٿو رام ”اسلام جو انتهاس“. ڪتاب لکيو، جيئرام داس، اخبارن رسيلي هندو-مسلم فساد کي هٿي ڏني ۽ ٻيا به ڪيترائي هندو وڏيون وڏيون تقريرون ڪري هنن ۾ زهر پري چڙهندا هئا. جن جي چوڻ تي ڪيترائي نوجوان هندو، مرڻ ۽ مارڻ لاءِ تيار ٿي ويندا هئا، هزارين سالن کان گڏ رهندڙن جي دلين ۾ ايتو ته بغض تعصب پنھنجي ويو جو هڪ ٻئي جي منهن پوڻ سان رت ٽهڪڻ لڳندو هو، نيٺ ٻنهي ڌرين جي مٿس ۾ متل مانڻاڻ به پنھنجو لهڙو ته رنگ لائو جو، جي-ايمر-سيد جهڙا سڀ ۾ پرين پيش وارا ماڻهو به بي صبر ۽ بيرار ٿي پيا، اھي جيڪي هيش هندو-مسلم ايڪتا جي جھوليءَ ۾ جهلندا هئا، اھي

(۱۱) هو ڌوڻي هو ڏينهن، حسام الدين راشدي، ص ۱۲-۱۳.

جيڪي قومي خيالن ولڙا ۽ سراسر وطن پرست ۽ قوم پرست شمار ٿيا،
انهن ۾ ايمپليءَ ائڊر وائڪو هڪري چيو ته:

”وائين کي سنڌ مان ائين ڪڍنداسين، جيئن جرمنيءَ مان يهودي
نڪتا.“ هڪ سنڌ مان هڪهي وڃي بمبئيءَ منجهان ۱۹۳۹ع ۾ جناح
صاحب کي محمد بن قاسم بڻائي ڪلهن تي کڻي آيا، هينان جناح
صاحب، مٿان هوائي جهاز گل گهوريندا هلن، گهوڙا، گند، بگيون،
ٽانگا، پڇاڙيءَ ۾ کڻي جا مير بحر، مٿس تي رومال رکي، انهن مٿان رسا
وجهي، اٿس تي ائين چڙهي نڪتا، جن هائي عرب جا ”سومارحور“ سنڌ
فتح ڪري دارالحڪام ۾ فاتحانه داخل ٿيا آهن، اوستائين قرار ڪونه
ڪيائون، جيئن سڄو جهڳو جهڻ ڪرائي نه پيا ۽ جيئن سورو گهر
باري ڏهاري نه ڪيائون.“ (۱)

نومبر ۱۹۱۷ع ۾ سنڌ جي بمبئي کان آزاديءَ لاءِ هلجل شروع ٿي
وئي، سيٽ هرچندرا، ڪانگريس جي ميننگ ۾ سنڌ کي صوبي جي
حيثيت ڏيڻ لاءِ قرارداد پاس ڪرائي، جنهن کان پوءِ سنڌ ۾ مختلف
شخصيتن پاران پمفليت ۽ ڪتابچا شايع ڪيا ويا. جن ۾ دليلن سان
بحث ڪيل هوندو هو ته، سنڌ علحدہ صوبي جي حيثيت سان پاڻ ڀرو ٿي
سگهي ٿي. سيٽ هرچندرا هڪ رپورٽ تيار ڪئي، جنهن ۾ هن ڪافي
دليل ڏنا ته سنڌ کي بمبئي مان گڏ هجڻ ڪري گهڻيون ئي مشڪلاتون
درپيش آهن، جيڪي علحدہ ٿيڻ کان پوءِ، سولائي سان حل ڪري
سگهجن ٿين.

مسٽر جيترام داس پمفليت شايع ڪيو، جنهن ۾ ان سنڌ جي
علحدگي جي پريور مخالفت ڪئي، شروع ۾ هي صاحب به سنڌ جي
آزادي جو خواهان هو، پر پوءِ سنڌي مسلمانن جي انتهاپسدي ڏسي مخالف
بڻجي ويو هو، چيو ته جيترام داس کي سنڌي هندن جو مستقبل
مشڪوڪ ٿئي نظر آيو.

اهڙي طرح مسلمانن مان شيخ عبدالحميد سنڌي، مولانا عبيدالله سنڌي
۽ جي. اير. سيد به سنڌ جي آزادي لاءِ ڪوششون ڪندا رهندا هئا. نيٺ
محمد ايوب ڪهڙو به جي. اير. سيد ۽ پير علي محمد راشديءَ جي صحبت

(۱) هو ڦوٽي هو ڏينهن، حسام الدين راشدي، ص ۴۹.

پر رهڻ ڪري، ان سٺ ۾ اچي شامل ٿيو. ڪهڙي وٽ وسيلن جي کوٽ
 هڪانه هئي، ان پنهنجي سائين جي هٿ افزائي، سهڪار ۽ ساٿ سان،
 پنهنجون سموريون مصروفيتون، سنڌ جي آزادي لاءِ وقت ڪري ڇڏيون،
 ڏينهن رات هڪوشيون ڪري، پير علي محمد راشدي کان ”استوري آف
 سفرنگ آف سنڌ“ جي نالي سان ڪتاب تيار ڪرائي، انگريزن آڏو، سنڌ
 جي آزاديءَ جو هڪس پيش ڪيو، ڪيترن هنڌن جي پرور مخالفت
 ڪرڻ جي باوجود ۽ ڪيترين تڪليفن ۽ رڪاوٽن سان منهن ڏيئي سنڌ
 جو هڪس لڙندو رهيو.

۲۰ جولاءِ ۱۹۲۳ع ۾ گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ ڪهڙي کي سنڌ
 جو هڪس پيش ڪرڻ لاءِ لڊن روانو ڪيو ويو، ڪهڙو جنهن جهاز ۾ سورا
 ٿي لڊن وڃي رهيو هو، ان تي چڙهڻ ۽ جان کي جوکي ۾ وجهڻ برابر
 هو، پير علي محمد راشدي لکي ٿو ته:

”جهاز ٽين بجي ڌاري شام جو غير سان آڏي هليو، اٿس شرط ڪڙ
 ڪڙ ۽ ٿڙ ٿڙ ڪرڻ شروع ڪئي هئائين، ڪلاڪ ٻن کان پوءِ مڪران ۽
 ايران جي سرحد واري ويگستان ۾ ٽه ٻنهيءَ تي ڪري پيو، جان جو
 نقصان ڪونه ٿين، پر اهڙي وهرائي ۾ ڪرڻ کان پوءِ کين ڪو به اوهي
 واهي ڪونه ٿي ڏسڻ ۾ آيو، ويجهو هوائي جهاز ميلن جا ميل پري هو.
 مڙسمن گندھ تي چڙهي ۽ ڪنهن ڪنهن پيڊل ۽ هلي اهو فاصلو طئي
 ڪيو.“ (۱)

آزاديءَ جي انهيءَ سٺ ۾ ڪهڙي کان سواءِ الله بخش سومرو، شيخ
 عبدالجيد سنڌي، عبدالله هارون، پروفيسر پيٽيڄا، سر شاهنواز پٺو دهوان
 بهادر مرليٽو جا نالا قابل ذڪر آهن، پر جنهن دلي لڳاءُ ۽ حب سان
 ڪهڙي، جستجو ۽ جاکوڙ ڪئي، ان لاءِ کيس جس هجي، ڪهڙي جو هي
 ڪارنامو سنڌ جي تاريخ ۾ قابل داد لکيو ويو آهي.

اهڙي طرح ۱۹۰۸ع کان ۱۹۲۶ع تائين، اٺاويهن سالن جي جدوجهد
 بعد سنڌ بستي پرڳڻي کان جدا ٿي، علحدہ صوبو ٿيو، ان جو پهريون
 گورنر سرلانسلٽ گرما، مقرر ٿيو، سنڌ جي گوشتي گوشتي ۾ سنڌ جي
 هن صوبائي حيثيت حاصل ڪرڻ تي جشن ملهايا ويا، هر هنڌ گڏجاڻيون

(۱) اهي ڏينهن اهي شينهن، جلد پيو، پير علي محمد راشدي، ص ۲۷۹.

ٽيون ۽ دعائون گهريون ويون ۽ شڪرنا پڄا ٿيندا رها، 'الوحيد' اخبار سنڌ آزاد سبر هڪيو، شاعرن خوشيءَ جا گيت لکيا، گهر گهر خوشيون ٿيون، سنڌ جو نئون گورنر ۱- ۴- ۱۹۳۶ع تي بمبئي کان ڪراچي پهتو.

ڪهڙو سنڌ جي بمبئي کان آزادي جي جدوجهد کان سواءِ سنڌ ۾ فرقيواراڻي هادن جو اهو رهندو آيو هو. تنهن ڪري هو سنڌ لاءِ ڪنهن ويا ۽ ڪينسر جي مرض کان گهٽ ڪونڊ هو، تاريخ جي اها ستر گري مسجدو يا حقيقت ڀندي ته ڪهڙو مذهبي جنون هوندي، مسلمانن جو هيرو ته بشجي ڪونڊ سگهيو، پر سڄي سنڌ آڏو هڪ غدار وڌيري ۽ اڻاسي جي روپ ۾ نروار ٿيو، ڇو ته تاريخ اڄ تائين ڪنهن کي به بخش ناهي ڪيو، پوءِ پل وقت جا ويڪائون ليڪڪ ڪهڙي کي پنهنجي ڪوڪلي لفاظيءَ ۾ لڪائي ڇو نه حق پرست جي روپ ۾ پيش ڪن، پر تاريخ جو قبضو اهڙن بي رحم شخصن کي ائين چيپائيندو ۽ چپهندو آهي، جيئن پنهنجي وقت ۾ انهن مظلوم ديس واسين کي تڙيو ۽ تڙايو هو.

۱۹۳۹ع سنڌ جو چيف مسٽر آف بخش سومرو هو، هن سنڌ جي پلي لاءِ ڪافي پاڻ پتوڙيو، مولانا عبيدالله سنڌي، (وفات: ۸-۲۲-۱۹۴۴ع) جيڪو ۱۸۷۲ع کان جلاوطني ڪاتي رهيو هو، ان تان ملڪ بذر ڪرڻ جو حڪم واپس ورتو هو، هو هڪ غير فرقي پرست ۽ سچو قومپرست هو. هن ۱۹۴۲ع ۾ انگريزن کي، هند ۽ سنڌ واسين سان تشدد ۽ غيرانساني ملوڪ روا ڪرڻ سبب، خان بهادر ۽ لو- بي- اي، جا لقب سرڪار کي واپس ڪيا. هن مرد مجاهد کي سنڌ جي وڏي وزارت تان هٽائڻ لاءِ، انگريزن جي نوازيلن ڀارن سازش سٺي ۳ آڪٽوبر کان ۱۹ نومبر ۱۹۳۹ع ۾ مسجد منزل گاه جو مسئلو اڀاريو. جنهن ۾ مسلم ليگ جي هاءِ ڪمان آڏو سرخرو ٿيڻ ۽ مارڪون ٺاهڻ لاءِ، ڪهڙي مين ڪردار ادا ڪيو.

مسلمانن ۾ مذهبي جنون پيدا ڪري، هندن جو قتل عام ڪرايو ۽ اها چوڻي عام ڪئي وئي ته هڪ واڻي کي قتل ڪرڻ سان ستن حجين ڪرڻ جيترو ثواب ملندو، ثواب حاصل ڪرڻ لاءِ شهرن توڙي بهراڻن ۾ ڪيترن ئي هندن کي قتل ڪيو ويو ۽ بي انداز دولت ٿي وئي. اها مسجد انگريزن، شروعاتي وقت کان وٺي، سرڪاري ملڪيت قرار ڏيئي،

مسلمانن جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪيو هو.

هاڻي جنهن تہ مسلم ليگ، الله بخش سومرو کي وزارت تان هٽائڻ لاءِ سرگرم ٿي تہ، انهن ان پراڻي مسئلي کي سازشي انداز سان اپاريو ۽ مسجد جي آڙ ۾ سکر ۾ هندو مسلم فساد شروع ڪرايا، ڪهڙي جي ايمر سيد ۽ عبدالله هارون مسلمانن جي اڳواڻي ڪندي، مسجد تي قبضو ڪري، سيتاگره (جیل ۾ پرو تحريڪ) شروع ڪئي. آخرڪار الله بخش سومري کي وڏي وزارت تان هٽايو ويو ۽ جنس ويسٽن کي فيصلو ڪرڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو، جنهن مسجد مسلمانن جي حوالي ڪئي. پر ٻي ڌرين جي ڌارين ۾ هڪ ٻئي لاءِ جيڪا نفرت پيدا ٿي هئي، سا ٿي وئي. انهن فسادن دوران سنڌ واپسين مان ڇا وهيو واپسو ۽ ان وقت سنڌ جون ڪهڙيون حالتون هيون، ان جي سنڌ جي ايمر- سيد جي ان وقت انبار ۾ ڏنل بيان مان بخوبي پتو چئي ويندي.

هو لکي ٿو تہ: ”جنهن مون منزل گاه تحريڪ ۾ هٿ وڌو، ان وقت مون کي گهڻن خون خرابين پيدا ٿيڻ جو خواب خيال نه هو، خون، ڏاڙا ۽ باهيون اسان جي اصولن جي برخلاف آهن ۽ اهي ننڍڙن جي لائق آهن.“ (۱)

پنهنجي من جون مرادن مائٽ لاءِ، ڪهڙي لارڪاڻي مان هلي سکر ۾ رهائڻ اختيار ڪئي ۽ ڪيترن ئي ٻي گناهه ۽ ناحق سڏين جو خون وهاريو، ان انتشار مان الله لوڪ، مهاڪوي ۽ امراڳي پڳت ڪورورار به بچي ڪونه سگهيو، سنڌي مسلمان ڪنڀري ۾ اهڙا ته اڳتي نڪري ويا هئا جو، ۱۹۳۹ع ۾ سنڌ جي مشهور ڳاڻي منت پڳت ڪورورار کي رڪ جي وهلي اسٽيشن تي بددلت جا فائر ڪري ماري وڌو، قاتلن کي گرفتار ڪرڻ لاءِ هرتالون ڪيون ويون، سکر پندرهن ڏينهن مڪمل طور بند رهيو، پر پوءِ به، ڪا به گرفتاري عمل ۾ ڪانه آئي، هن ٻي ڌره انسان جو خون رانگان ويو. جن خون، ڏاڙن ۽ باهين جو حوالو جي- ايمر- سيد ڏنو آهي، ان انتشار ۽ بددلتن ۾ ڪرڻ ۾ ٻين سڀني مان ڪهڙو وڌيڪ سرگرم هو. ان مهر سان ڪهڙي انهن نياپو، جيئن ڪو زاهد، اسلام جي اهم رڪنن سان نڀائيندو آهي.

۲۶- ۱۹۴۳ع ۾ خان بهادر الله بخش سومري، برٽش سرڪار کي آزادي پسندن تي ظلم ۽ تشدد ڪرڻ سبب پنهنجا خطاب، هڪ طويل خط سميت واپس موڪليا، تقريباً اٺن مهينن کان پوءِ شڪارپور (پنجابي شهر) ۾ نانگي تي سوار هو ته پستول جا فائر ڪري کيس شهيد ڪيو ويو. ان وقت عام ماڻهن جو خيال هو ته، شهيد الله بخش جو قتل سياسي قتل آهي. هن ترقي پسند ۽ قوم پرست خيال رکندڙ ۽ ذرني ماءُ جي ستوري پٽ، جي رت ۾ ڪهڙي جا هٿ رڳيل آهن.

مجهورن سرڪار ڪهڙي تي ڪيس هلايو، ڪهڙو جيهڪو پاڻ کي اسلام جو علمبردار سڏائيندو هو، جنهن ستوري حياتي، هندو مسلم فساد برپا ڪرڻ ۾ گذاري، ان پنهنجي بچاءَ جو وڪيل جناح کي ڪرڻ پئي گهريو، پر جناح کيس جواب ڏنو، جنهن کان پوءِ ڪهڙو هندو وڪيلن کي اهلاڙڻ لڳو. ڪيول ملڪاڻي لکي ٿو ته:

”ڪهڙي، پولائيٽي ڊسائي سان رابطو رکيو، جنهن مقدمو هلائڻ قبول ڪيو، انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر چونڊ رام، گانڌي وٽ احتجاج ڪيو. جنهن تي گانڌيءَ پولائيٽي کي لکيو ته ”مون کي توکي اها گذارش ڪرڻ ۾ هڪ نئي نئي ته ڪهڙي جي مقدمي جا ڪاغذ ڇڪاڻڻ کان پوءِ تون ٻيڻڪ هن لاءِ وڙه، پر جيڪڏهن تون محسوس ڪرين ٿو ته هو ڏوهاري آهي، ته کيس ڏوه قبولڻ جي صلاح ڏي، يا کيس تون معاف ڪرڻ لاءِ چر، پولائيٽي مقدمو ڇڏي ڏنو. پر ڪهڙي کي ڏهنل مل نالي هڪ هندو وڪيل فلسفيءَ کان بچايو.“ (۱)

گانڌيءَ جي چونڊ تي پولائيٽي جو ڪاغذن جاڇڻ کان پوءِ مقدمو لڙڻ کان انڪار ڪرڻ ۽ سيشن ڪورٽ جي جج مسٽر ولس (جنهن وٽ ڪيس هلي رهيو هو) جي اوچتو رٽائرمنٽ ڪري برطانيا هليو وڃڻ مان، پتو پوي ٿو ته ڪهڙو ئي شهيد الله بخش جي خون جو ذميوار هو.

۱۹۵۱ع ۾ ڪهڙو جيئن ئي سنڌ جو وزير اعليٰ مقرر ٿيو ته، هي مرڪزي آفائين اڳيان گڏو گڏو ٻڌجي ويو. انهن جي خوشودي حاصل ڪرڻ لاءِ ان مسلم ليگ جي مخالفن سان طرحي طرحي مڃاڻيون ڪرڻ شروع ڪيون. چونڊيل سائندين کان زبردستي ووٽ حاصل ڪرڻ، مارو

(۱) سنڌ ڪهاڻي، ڪيول ملڪاڻي، ص ۱۸۹.

ڪيترائي، رڻ ۽ ٻٽ ۾ ڇڏي اچڻ، جيل ۾ لاهڻ، پوليس هٿان تشدد ڪرائڻ جون رسون جيڪي ڪهڙي وقتون هيون، تنهن مان اڄ تائين پاڻ پالو ڪري ناهيون سگهيا. جي-ايم- سيد لکي ٿو تہ:

”مارچ ۱۹۵۱ع ۾ وري هي سنڌ جو چيف جسٽس ٿي، حڪم هلائڻ لڳو، انهي عرصي ۾ هن ۽ سندس طرفدار وزير قاضي فيصل الله ضمني چونڊن جي دوران نامناسب قدم کڻيا، جنهن جي ڪري ملڪ ۾ ڪافي چميگوئون اٿيون، دادو ۾ پير الاهي بخش جي ڊسڪو الباءُ ٿيڻ ڪري ضمني چونڊن ۾، آئرنڊ شفيع محمد کي، ڪهڙي صاحب جي سالي بيان عبداللطيف جي سامهون بيهڻ کان منع ڪئي وئي، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي فارم ڀرڻ لاءِ ٻئي ڀيري ڪلڪيٽر جي دروازي وٽان کيس گرفتار ڪري لاري ۾ پوليس کان ڪٽائي وڃي ويه ميلن جي مفاصلي تي کيس ڇڏيو ويو.“

پير الاهي بخش جي ٻٽ کي ٽن ٻارن جي ٻيءَ هوندي سول مارجن کان سرٽيفڪيٽ وٺائي ناهالغ ڦرلڙ ڏنو ويو.

مسٽر تاج محمد صحرائي جو فارم رد ڪرائي بيان عبداللطيف کي بنا مخالفت جي ميمبر ٿيڻ جو اعلان ضلع جي ڪليڪٽر هٿان ڪرايو ويو. ان کان پوءِ لاڙڪاڻي طرف مير محمد خان چانڊيي جي وفات ڪري خالي ٿيل اسيمبلي جي تڪ مان، ان جي ناهالغ فرزند سلطان احمد کي بالغ قرار ڏياري بيان حيدر بخش جتوئي، اميد وار هاري ورڪر کي مارون ڏياري، موٽر جا ٽائر ڦاڙائي چونڊبائين.

اها هئي ايوب ڪهڙي جي جاگيردارائي ذهيت، اهو هيس سياسي طور طرقيو، پنهنجي هٿ قومي ۽ وڏ ماڻهائپ برقرار رکڻ خاطر، حيدر بخش جتوئي جهڙي مخلص ۽ ايماندار ماڻهوءَ کي ۽ تڪليفن ڏيڻ کان پاسو ڪونه ڪيائين. هن لٽ ۽ ڇٽ پنهي کان حڪم ٻئي ورتو، جيڪو ميمبر سندس چار ۾ ڪونه ٻئي ڦاٿو، تہ ان کي جيل ۾ لاهڻ جو ڊپ ۽ پوليس جي هٿان تشدد ڪرائڻ جا ڌڙڪا ڏيئي، پهچي مفاد مطابق استعمال ٻئي ڪيائين.

تنهن ڪري ڪيترائي ايماندار ميمبر، سندس ظلم جو سدائين شڪار ٻئي ٿيا. ون يونٽ جو لهراءِ ۽ ڪهڙي اهڙي ئي ظالماڻي روش اختيار ڪرڻ

کان پوءِ پاس ڪرايو هو. نومبر ۱۹۵۳ع ۾ ڪهڙو سياست کان خارج (هرڊيا هين) ٿيل هو، پر گورنر مسٽر غلام محمد خان کائس وٽ يونٽ جي لهراف پاس ڪرائڻ جي هڪ وٺي، چيف مسٽر مقرر ڪيو، هن سنڌ جون واڳون سنڀاليندي ئي پنهنجون قهرى ڪارروايون شروع ڪيون.

۲۱- ۱۲- ۱۹۵۳ع ۾ هن پوليس ۽ ايس. بي. آر جي بهري هيٺ سنڌ اسپيشل جو اجلاس گهرايو، ان وقت جي اسپيڪر مير غلام علي خان کي نظربند ڪرائي، مٿي لاهي ڇڏيائين. جي. ايم. سيد کي گرفتار ڪرائي جيل لاهيائين، قاضي فضل الله جيئن اسپيشل حال ڏانهن وڃي رهيو هو ته کيس گرفتار ڪرائي ڇڏيائين، سموري سنڌ جو ڪرنا ڌرتا بڻجي ۲۱- ۱۲- ۱۹۵۳ع ۾ سنڌ جي علحده حيثيت کي ختم ڪري پنجاب سان ملائي ڇڏيو. ٻيئي کان سنڌ کي آزاد ڪرائڻ وارو ڪهڙو، اڄ وري ڌرتيءَ وچڪاڻو ۽ وطن فروش بڻجي ويو، اخبارن تي مندرج ٿي حق ۽ سچ جو آواز دٻائڻ جي ڪوشش ڪيائين، وٽ يونٽ دوران جيڪو ڌڪ سنڌي ادب کي رسيو هو، اهو خيال اڄ سوڌو پرچي ناهي سگهيو. وٽ يونٽ سبب سنڌ جي ڪهڙي حالت ٿي هئي، ان جو ڪجهه عڪس 'شيخ اياز' جي هيٺين شعرن مان ملي ٿو:

هن دس سڄي کي سائي آ،
هر شام افق تي، ليمي جيئن
ڇا هيڏي هيڏي اتي آ
۽ ان جي ڪاريءَ ڪان ڪان ۾،
ڇا وحشت! ڇا تنهائي آ
ڪو ديو ڦري ٿو ڌرتيءَ تي،
جهن مهن ۾ پاني ڇائي آ،
۽ ڪنڌ ڪرنگهو، ماڻهو ڇو،
تنهن رڙڪي راز مڃائي آ.
جو پشڪو آه پيانڪ آ،
هر ڄاڻو ڇپ ڪپائي آ،
ڪا جهاتي ناه جهروڪي ۾،
ڇا هيٺ هن ڦهلتي آ.

آ مڙھ جي ماٺ هوائن ۾،
 هر شام هتان جي ڪاٺي آ،
 پرتو سان ڳالهه اچائي آ.

سامراجين لاءِ ايترو ڪجهه پتوڙڻ کان پوءِ، ڪهڙي کي موت ۾ آيو
 ڪجهه مليو، جيڪو چنيسر، ڄام فيروز ۽ مير علي مراد تالپر کي مليو،
 وقتي عزت ۽ ڪرسي ٿي ملي، نه ته ڪم نڪتو ۽ ڊڪٽ وسريو چوڻي
 انهن ساڳين ماڻهن، کيس مجرم لهرائي عدالتن جا چڪر پئي ڪاراهيس،
 ڪنهن موٽر سائيڪل جو ڪپس ته وري ڪنهن چپائي جي ميشن
 ميني اگه تي ڪپائڻ جو ڪپس پئي هيٺونس، پروڊوا جهڙي گندي قانون
 جو پهريون وٺو ڪهڙو ئي ٿيو، پر پوءِ به هي ڪم عقل، مسلم ليگ جي
 ٻچ ۾ لڙڪندو رهيو. ڪهڙو ئي پيراسته جو چيف جسٽس مقرر ٿيو، ان
 دوران هن نه ته ڪو عام ڀلائي لاءِ ڪو ڪم ڪيو ۽ نه ئي وري ڪو
 پنهنجي ڳوٺ حاقل کي سهولت مهيا ڪري ڏنائين، جنهن کي ڏسي کيس
 ياد ڪري سگهجي. ۹۔ ذوالحج ۱۴۰۰ھ / ۲۰ آڪٽوبر ۱۹۸۰ع تي وفات
 ڪيائين، سندس آخري آرام گاهه حاقل شهر ۾ پنهنجي خانداني قبرستان ۾
 سنگمر سان ڀتل ٿي.

پير علي محمد شاه راشدي

اچي پڳ م پير، اندر سڙيوني اڳڙيون.

جنهن وقت پير صاحب سياسي ميدان ۾ پير پاتو هو، ان وقت به سياست تي اڄ جيان وڌيري ۽ پير جو شمار گهڻو اثر رسوخ هو. حڪمن غريب غريبي جي وس کان اهو ٻاهر هو ته، هو سياست ڪري. سڌي مسلمانن ۾ ڪجهه اهڙا نالا ملن ٿا، جن سياست کي قومي حقن جي ورڇ، قرباني ۽ عوام جي خدمت کي سمجهيو، نه ته باقي نانءُ ڪرنا سياستدان، پير منهنجي پڄا ۽ جيان، مارو ڏهن انگريز سرڪار کان خطابين ۽ لقبن وٺڻ جي ڪري، معاشري مان جهالت ۽ غربت جي نيڪاليءَ طرف ڌيان ڪونه اڃا به سندن اها ڪوشش هوندي هئي ته حڪمن به سڙي عوام کي ذهني طور مفلوج بڻائي ڇڏجي. وڌيڪي ٻار کان وٺي غريب جي ٻار تائين تعليم بلڪل ڪونه ۽ نه ئي وري تعليم عام ڪرڻ لاءِ انهن ڪا ڪوشش وٺي اسڪول ٺهرائڻ جي تڪليف ڪئي. پنهنجي هڙان وڙان نه لهيو، پر جيڪڏهن سرڪار ڪٿي اسڪول ٺهرائڻ جو سوچيو هجي ته، ان جي به پريور مخالفت هجي ڪيائون. سندن خيال هو ته جيڪڏهن هارين جي اولاد تعليم حاصل ڪري ورتي، ته اهي اسان جي سامهون ڪٽي مٿي ڪٿي اڪيون اڪيون ٻه وجهي ڳالهائڻ شروع ڪندا. ان ڳالهه کي هو پنهنجي بي عزتي سمجهندا هئا. پير حسام الدين راشدي لکي ٿو ته، ”زميندارن، مسلمانن ۾ تعليم عام ڪرڻ کان ڇاڻي وائي پاسو هڻي ڪيو، انهن دانسته اسڪول، ڪاليج يا بورڊنگ ڪونه ٺهرايا، هن جي دلي مراد ۽ مقصد اهو هو ته سنڌ جو مسلمان نه پڙهي، متان وڃولو طبقو پيدا ٿي پوي. غريبن جا ٻار پڻا مزوري ڪن ۽ ڀل پڻا ڏور چارن، پڙهندا ته سامهون اچي ڪرسي تي ويهندا، تنهن ڪري سڌ اندر ڀل لسير، لسير رهي

بستي ڪاٿونسل ۾ به جيڪي ميمبر چونڊجي ويا ٿي (سواءِ حڪن هندو ۽ مسلمان ميمبرن جي) باقي سڀ اڻ پڙهيا ۽ وڏيرڪي ذهينيت رکندڙ هئا، اهوئي سبب آهي جو اڄ سندن حڪومتي يادگار موجود نه آهي، لوهاڻ سڄي سنڌ گهمي ڏسو لوهاڻ کي ڪڍي به نه ته عوام جي فائدي ۽ پلائي لاءِ حڪومتي مسافر خاتو جوڙيل نظر ايندو ۽ نه ئي عام انسان جي تربيت لاءِ استحڪول ڪاليج ۽ سکيا گهر تعمير ٿيل، بس رڳو پنهنجي ڦڻ ۾ پورا ۽ مسلمانن جي پلائيءَ لاءِ هٿ ٽوڪيا مول مٿا ٺاهي گهوڙا گهوڙا ڪندا هئا، پنهنجي مقصدن ۽ من جي مرادن کي حاصل ڪرڻ لاءِ انهن ملحد اسلام جي نالي مان خوب فائدو ورتو.

اهي هيون ان وقت سياسي حالتون جن ۾ پير صاحب منظر عام تي اڀريو اهڙين حالتن مان هن پنهنجي ڏامپ چالاڪيءَ ۽ مڪاريءَ جو مظاهرو ڪندي ڀرپور مفاد حاصل ڪيا. سياسي طور پير صاحب هر چڙهنڙ ۽ ڦاڏي جو مددگار رهيو.

۱۹۲۶ع ۾ پير صاحب ”سنڌ محمدن ايسوسيئيشن“ ۾ شموليت اختيار ڪئي، جنهن جو ان وقت صدر سر شاهنواز ڀٽو هو. ڪجهه وقت پوءِ خان بهادر محمد ايوب کهڙي سان گڏ ٿيو. ۱۹۳۴ع ۾ وري سر شاهنواز ڀٽي سان گڏجي ڀٽيلز پارٽي قائم ڪيائين. ۱۹۳۶ع ۾ وري سر حاجي عبدالله هارون سان وڃي نينهن لاڳائين، ۽ سنڌ اتحاد پارٽيءَ جو وجود وڌائين، تنهن ڪري پير صاحب به ”حڪم نهڪتو ڊڪٽ وسرو“، جيان مطلب پورا ڪري کين چڙهي وري وڃي ڪنهن ٻئي وڏيري جو پاسو وٺندو هو، سال کن سر عبدالله هارون سان رهيو، پر جيئن ته سنڌ اتحاد پارٽيءَ جا ٻه مکيه ليڊر اليڪشن ۾ ڪٿي ڪو نه سگهيا، تنهن ڪري پير صاحب کي پنهنجن ٻين ساٿين سان گڏ حزب اختلاف جي سڀتن تي ويٺو پنهنجي وڏي، اهو حال ڏسي کيس اندر ۾ وڏو پئجيڻ لڳا، پنهجي من جون مرادن مائٽ لاءِ ان ڪوشش ڪري سر غلام حسين سان مخالف سڀتن تي وهندڙن جو ٺاه ڪرائي ورتو. جي ايمر سيد لکي ٿو ته ”۱۹۳۷ع جي آخر ۾ سر غلام حسين جي وزارت سان پروگرام جي بنياد

تي ڪوٽيليشن ڪرڻ پر هن جو هٿ هو. (۱)

وري جنهن ڏنائين ته سر غلام حسين (وفات: ۱۴ آڪٽوبر ۱۹۳۸ع) جو اثر گهٽ ٿيندو ٿو وڃي، ته الله بخش سومري جو پاسو ورتائين ۽ اهڙي طرح وري به پير صاحب، الله بخش جي سهاري سان وزارت پر رهجي ويو. ۱۹۳۶ع پر الله بخش سومري سان سر عبدالله هارون ۽ جي اير سيد جا ڍل جي وڌائڻ تان اختلاف ٿي پيا ۽ الله بخش سومري جو پاسو ڪمزور ٿي ويو. پير صاحب جي ته شروع کان ڪمزور سان لڳي ئي ڪانه! تنهن ڪري لازمي ڳالهه هئي ته پير صاحب به، الله بخش سومري کي الله نگهبان چئي سر عبدالله هارون سان وڃي گڏ ٿيو. سر حاجي عبدالله هارون سنڌ اسپيجل ۽ جي روز روز، جي ٽنڻ ۽ ٿوري گهڻي تان ميسرن جي ان بشت ۽ اختلافن مان بيزار ٿي پيو هو. تنهن ڪري هن مسلم ليگ کي سنڌ پر قائم ڪرڻ لاءِ، پير صاحب، جي اير سيد ۽ ٻين دوستن سان صلاح مشورا ڪيا. پير صاحب به، ان وقت وزارت مان ٻاهر وٺو هو، تنهن ڏنو ته پنج ئي آڱريون گيهه پر ٿيون پيون، تنهن ڪري ته ڪيائين هر نه تر، سواءِ سوچ وڃياري جي سنڌ کي فرقي پرست ڌر جي حوالي ڪرڻ لاءِ سندرو پڌي بيٺو.

اهڙي طرح ۸ ۽ ۹ آڪٽوبر ۱۹۳۸ع پر جناح صاحب جي صدارت هيٺ ڪراچيءَ پر مسلم ليگ جو اجلاس ڪوٺايو ويو، اجلاس پر پهچڻ لاءِ جناح جو استقبال به عجيب و غريب نموني سان ڪيو ويو، جنهن جو منظر چڻيندي جي اير سيد لکي ٿو ته:

”ان لاءِ حيدرآباد کان ڪراچيءَ تائين جناح صاحب کي هڪ سينگاريل اسپيشل ٽرين پر ڪراچي آندو ويو، جنهن جي مٿان هوائي جهاز گل چٽڪاريندا آيا، اسٽيشن کان ٿي ميل لسو سرگس نڪتو، ڪراچيءَ جي شهر پر ان کان اڳ به پوءِ اهڙو سرگس نه نڪتو آهي.“ (۲)

لسان جنهن ان اهڙي ڏيکاءِ جو سبب ڄاڻينداسين ته سواءِ هندن آڏو پنهنجي وڏائيءَ جي مظاهري ڪرڻ جي ٻيو ڪجهه به مسجد پر ڪونه ايندو، هندن کان انتقام وٺڻ خاطر حاجي صاحب، جي اير سيد ۽ پير

(۱) جناب گنرلر جن سين، جي اير سيد، ص ۲۰۹.

(۲) ساڳيو، ص ۵۹.

صاحب جن اهڙا نه چاهي ٿي ويا، جو پنهنجي جهيڳي کي باهه ۾ وڃي اڇلايائون. اهڙي طرح سنڌ ۾ مسلم ليگ جو وجود پيو، سنڌ مسلم ليگ جي صدارت لاءِ عام راءِ، شيخ عبدالجيد سنڌيءَ جي حق ۾ هئي. پر پير صاحب پنهنجو اثر رموخ استعمال ڪري، حاجي صاحب کي صدر چونڊائي ورتو ۽ پاڻ ان جو سيڪريٽري ٿي رهيو. سر حاجي عبدالله هارون جي وفات (۲۷- اپريل ۱۹۳۲ع) کان پوءِ وري به، شيخ صاحب سنڌ مسلم ليگ جي صدارت لاءِ ڪوشش ورتي. پر پير صاحب وري به مخالفت ڪيائين. جنهن جي ڪري تقريباً سال کن ايوب ڪهڙو نائب صدر جي حيثيت سان ڪم هلائيندو رهيو ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ صدارت جون واڳون پنهنجي هٿن ۾ ورتائين.

آخرڪار مسلم ليگ، پنهنجا ڪرتب ڏيکاريا، پاڪستان وجود ۾ اچي ويو، هندن جي لٽپلاڻ شروع ٿي وئي، هندو ويا نه، وري مهاجر آيا، جن اچي نه رڳو هندن جي ڇڏيل ملڪيت حاصل ڪرڻ لاءِ، وارو وارو ڪيو، پر سنڌي مسلمانن جي ملڪيت، جيڪا هندن وٽ گروي ٿيل هئي، سا به پنهنجي قبضي هيٺ آڻي ڇڏيائون. رڳو ڪليسن داخل ڪرڻ جي دير هئي. هيٺاهن درخواست پھتي ٺاهي ۽ هوڏانهن ڪاغذات، ان جي نالي منتقل ٺاهڻ ليا. سرڪاري طور به نون ايندڙن لاءِ سهولتون مهيا ڪيل هيون. سقواسين سان اهڙو سارو ظلم ۽ سندن ملڪيت تي، اهڙو وڏو ڌاڙو لڳندو ڏسي به، اسان جا رهڻا (جن ۾ پير صاحب به موجود هو) نه رڳو خاموش رهيا، پر هڪ ٻئي کان وڌي، چڙهي ڪري سهڪار ۽ مدد ڪرڻ لڳا.

۱۹۵۴ع ۾ هي پيرزادي واري وزارت ۾ روپيو جو وزير مقرر ٿيو. ان دوران پير صاحب ۽ پيرزادي جا پاڻ ۾ ڪجهه اختلاف ٿي پيا. تنهن ڪري پير صاحب کي وزارت مان خارج ڪيو ويو، ان وچ ۾ مرڪزي سرڪار پاران سنڌ اسيمبلي ۾ ون يونٽ جي تجويز پيش ڪئي وئي، جنهن جي پيرزادي پوري مخالفت ڪئي، ان جي موٽ ۾ پيرزادي اڳيان به ڳالهيون رکيون ويون.

هڪ ڀاڱي ان تجويز جي نه رڳو حمايت ڪري، پر ان بل کي پاس به ڪرائي.

پيو نه ته وزارت تان استعفا ڏني.

پيرزادي انهن پنهني ڳالهين کان انڪار ڪري ڇڏيو، تنهن تي گورنر جنرل مسٽر غلام محمد، جيلستار پيرزادي جي وزارت کي ڊسمس ڪري ڇڏيو. منشي چواڻي ته: ”ولي اڳتي وڌي هئي، وٽر پيڪن کان نياپو آيس،“ جيان پير صاحب کي وزارت مان اتين هڪڙو ڪري ڏاڍي ڪاوڙ هئي، جيڪو انتقام وٺڻ خاطر اڳيئي آيو ويٺو هو، تنهن ڪري پير صاحب مرڪز مان سارياز ڪري ڪهڙي تان پروڊا خسر ڪرائي کيس وزارت ۾ آندائين. چوندا آهن ته: ”جنس جنس کي سٺو ڪوڙ تان ڳولهي لهي.“ اهڙي طرح پير صاحب به پاڻ جهڙي وطن فروش جو ٻانهن پيلي تي بيٺو ۽ هٿلر بشجي سنڌ اسپيلي جي ميمبرن مان ڏاڍايون ڪرڻ شروع ڪيائين. جيڪي ميمبر ون يونٽ جي خلاف هئا، انهن کي طرحين طرحين جون تڪليفون ڏيڻ لڳو. قاضي فضل الله کي اسپيلي حال ۾ اچڻ بجاءِ کيس گرفتار ڪري سکر جيل ۾ موڪليو ويو. سنڌ اسپيلي جي اسپيڪر کي اغوا ڪرائي ٿر جي بئريءَ شهر ۾ ڇڏيو ويو. وي ايف آگيٽيف لکي ٿو ته: ”اجلاس ۾ تقرير ڪندي پير علي محمد راشدي هر ان شخص کي جيل ۾ وجهڻ جي ڌمڪي ڏني، جيڪو ون يونٽ جي خلاف ورت وجهڻ جي جرئت ڪندو.“ (۱)

ياد رهي ته اهو اجلاس پوليس جي گهيراڻي ۾ ڪيو ويو ۽ جنهن به ميمبر ون يونٽ جي مخالفت ۾ هئي ڪئي، تنهن کي اجلاس ۾ پهچڻ کان اڳ ئي گرفتار ڪيو ويو هو ۽ جن ۾ به شڪ هئي تنهن تي ان کي اجلاس هلندي گرفتار ڪيو ويو هو، اهڙي ڏاڍي ۽ ڏهڪاءَ واري ماحول ۾ پير صاحب جبرن، ون يونٽ جو بل پاس ڪرائي ورتو. (۲)

اها حقيقت آهي ته ان وقت سنڌ جو وزير اعليٰ محمد ايوب ڪهڙو هو. پر ڪهڙو بذات خود نااهل هو، تنهن ڪري شروع کان وٺي ڪهڙو، پير صاحب جي ڏسيل پاليسين تي عمل ڪندو رهندو هو.

ان کان پوءِ پير صاحب ڪافي عرصو مسلم ليگ ۾ رهيو، مسلم ليگ سان اندروني طور اختلاف ته شروع کان ئي پيا هيس، پر بظاهر هو

(۱) سنڌ تاريخ ڪمي آئين مين، وي. ايف. آگيٽيف ص ۲۱۰

(۲) جنب گذاريم جن سين، جي. ايم. سيد، ص.

هلتو پئي ٿيو.

منهنجي مسجد مطابق پير صاحب جو مسلم ليگ سان ائين گهلاجي هئڻ جو هڪ ئي سبب ٿي سگهي ٿو، ته ان وقت مسلم ليگ کان وڌيڪ هي هڪ سگهاري پارٽي موجود هڪانهئي، تنهن هڪري پير صاحب نه پئي چاهيو، ته هو چند اصولن خاطر مسلم ليگ کان ڌار ٿي وڃي ۽ پنهنجي وزارت وڃائي ويهي، پر جنهن اڳتي هلي ذوالفقار علي ڀٽي نه رڳو پ پ جو وجود وڌو، پر اڃا به جنهن اقتدار حاصل ڪيائين ته، پير صاحب علي الاعلان پئي صاحب تي ڪلمان پڙهڻ شروع ڪيا، ان کان پهرئين، اڃا جنهن پ پ پنهنجي شروعاتي مرحلن مان گذري رهي هئي، ته پير صاحب جو پئي صاحب ڏانهن تار خراب روپو هوندو هو، هو هر وقت بيروڪري کي پئي جي خلاف پڙڪائيندو رهندو هو، هن جي اها پروڳيلا نه رڳو سياسي بنيادن تائين محدود رهي هئي، پر ذاتي دشمنيءَ تائين وڃي پھتي هئي. پير صاحب پنهنجي شرارتي ذهيت جو مظاهرو ڪندي پئي کي قتل ڪرائڻ جون سازشون سڻڻ لڳو، پئي صاحب کي قتل ڪرائڻ جي سازش جي منهن سان کي پير صاحب ڏانهن ۱۹۷۵-۷-۱۰ تي پئي صاحب جي لکيل خط مان پوي ٿي، جنهن جو متن هيٺ ڏجي ٿو:

"We are responsible for Rashdi and all his son's because he told Ayoub Khan to get me shot. This is life. What more can do for this Loyal band of Faithfuls."

S D

Z.A. Bhutto

1-7-1975

يعني ته: "اسين راشدي ۽ سندس سڀني پٽن لاءِ ذميوار آهيون، ڇاڪاڻ ته هن ايوب خان کي منهنجي مارڻ لاءِ مشورو ڏنو هو، اهي ئي زندگيءَ جا ڦيرا گهيرا آهن، اسان هن وفادار گروه لاءِ ٻيو وڌيڪ ڇاڻا ڪري سگهون." (۱۱)

صحيح

زبداني پٽو

۷۵-۷-۱۰

(۱) سيٺ مٿئين سون تي. قرآن علي ۶۶ ص ۹۱.

اهو خط ڀٽي صاحب تنهن پير صاحب ڦاٽهن لکيو هو، جنهن هن ڀٽي کي پنهنجي پٽ لاءِ نوڪري جي سفارش ڪئي هئي، ڀٽو جيئن ته وڏو ذهين ۽ ڀلور سياستدان هو، تنهن ڪري هن پير صاحب جي زبان ۽ قلم کي خاموش رکڻ لاءِ کيس هر وقت نوازتو رهندو هو، اهڙي وڏي سنڌ هجڻ جي باوجود ڀٽي صاحب نشر اشاعت جهڙا نازڪ ترين شعبا، پير صاحب جي نگرانيءَ هيٺ ڪيا هئا، جنهن جو اهوئي سبب ٿي سگهي ٿو ته ڀٽي کي پير صاحب جي مطلب پرستيءَ ۽ لالچي طبيعت جي ڀلي پٽ ڄاڻ هئي.

ان کان سواءِ ڀٽي صاحب کي جتي ذهين ۽ چالاڪ ماڻهن جي ضرورت پوندي هئي ته هو پير صاحب کي ضرور ياد ڪندو هو ۽ پير صاحب به ڪجهه هٿ حاصل ڪرڻ خاطر، وڏي اڀانداریءَ ۽ سپور صلاحيتن سان، ڀٽي صاحب جا ڏسيل ڪم سرانجام ڏيندو هو، نه رڳو ايترو پر، سندن اها ڪوشش هوندي هئي ته ڪنهن به نموني هو، ٻين کان وڌيڪ ڀٽي صاحب سان ويجهڙائي قائم ڪري. ان لاءِ کيس ڪهڙو به ڪم ۽ فورم لاءِ ڪيترو به هاجيڪار يا پهچي نظرين جي برخلاف ڪهڙو به ڪم سونپيو ويندو هو، ته هو وڏي فرائڊيءَ سان قبول ڪندو هو، مسٽر ولي خان پنهنجي عدالتي بيان ۾، ڀٽي صاحب تي چوڻ چڻهندي چوي ٿو ته:

”مسٽر ڀٽي، زماني جي ٽن، ڏڪاريل شخصيتن جي خدمت حاصل ڪئي آهي. انهن ۾ سرفهرست پير علي محمد راشدي آهي، جيڪو چيئرمين جي پنهنجي صوبي سان واسطو رکندڙ آهي. جيڪي ماڻهو پير صاحب جي حالتن کي، برطانوي دور جي وقت کان ڄاڻيندا آهن، يا سندس زندگي ۾ مختلف حڪومتن سان سندس لاڳاپن جي ڄاڻ رکن ٿا، اهي يقيناً ان چوند تي (ڀٽي کي) داد ڏيڻ بجاءِ رهي نه سگهندا.“ (۱)

پير صاحب جي اهڙي ڄاهلوسيءَ ۽ حوس پرست ذهيت کي نه رڳو ولي خان سڃاتو هو، پر ان کان پهريائين ۽ پوءِ به، هو سنڌ جي سڄاڻ طبقي وٽ نفرت جوڳي حيثيت رکندڙ هو. سنڌي چواڻيءَ موجب ته ”اڻٿيه راتيون چور جون، ته تهن رات پاڳي جي.“ پير صاحب کان شايد اها

(۱) اصل حقايق به هيئن، خان عبدالولي خان ص ۶۴.

جوڻي وسري وڻي هئي، يا پير صاحب ائين پئي سمجهيو ته ان کان سواءِ ان وقت ڪنهن پئي جي تاريخ جي روائي تي نظريي ڪانه آهي، تنهن ڪري اسان جي هن ذهني، پنهنجي قلب ۽ قلبي طاقت وسيلي قوم جي پلائي ۽ وجود جي طرف، تهاڻ ڏيڻ بجاءِ پنهنجي من جون مرادن مائڻ شروع ڪري ڦٽيون هيون.

هر ڏينرو ائين به ڪونه هو، ته ڪو ان وقت سنڌ ۾ مخلص، سچا ۽ قومي جذبو رکندڙ انسان ڪونه هئا، تاريخ جا ورق ورائي ڏسبا ته ان دوران اسان کي مولانا عبيدالله سنڌي، شيخ عبدالجيد سنڌي، مولوي محمد صادق ڪٽي وارو، ميان محمد امين کوسو، شهيد الله بخش سومرو وغيره ۽ انهن کان سواءِ حيدر بخش جتوئي ۽ ڪاسم ڀٽي غلام محمد لغاري جهڙن انقلابي اڳواڻن سان سنڌ مالا مال نظر ايندي، پر پير صاحب جي انهن سان پوئتي ئي ڪانه ٿي رهي، ان جو هڪ ئي سبب ٿي سگهي ٿو ته اهي سمورا اڳواڻ مير سان ڪفن پئي، سنڌ جي آجپي ۽ قومي آزاديءَ لاءِ هڙان توڙي وڙان خرچ ڪري جدوجهد جاري رکيون پئي آيا. انهن اڳواڻن وٽ هڪ ته قلم جي سگهه پاڻ وٽ موجود هئي ۽ ٻيو ته کين هر ڏينرو اهڙا به هٿ ڪليل ڪونه هئا، جو پير جهڙن، مطلب پرستن جون گهرجون پوريون ڪري سگهن، تنهن ڪري هن جمهوريت جي پٺ ۾ چرو هئي، هميشه ترقي پسنديءَ جي آڙ ۾ رجعت پسندن جي پنڀرائي پئي هڪئي.

پير صاحب جي سوانح پڙهڻ سان لوهاڻن کي بخوبي معلوم ٿيندو ته هن سموري زندگي انگريزن جي نوازلن سان لاڳاپا رکيا آهن. شيخ عبدالجيد سنڌي جي پيٽ ۾، حاجي عبيدالله هارون، شهيد الله بخش سومري جي مقابلي ۾، سر غلام حسين ۽ حيدر بخش جتوئيءَ جي پيٽ ۾ شاهيادر محمد ايوب ڪهڙي کي ۽ انهن سمورن جي پيٽ ۾، ايوب خان ۽ گورنر جنرل غلام محمد کي اوليت پئي ڏني، جتان کيس گهڻي ئي فز حاصل پئي ٿي.

غلام رباني آگري پير صاحب جي حوالي سان هڪ عجيب واقعو لکيو آهي ته: ”هڪ دفعي مان ميان محمد امين خان کوسي وٽ ويس، ته هو منجهه سمجهيو ويٺو هو، مون چيو خير ته آهي؟ چيائين ته راشديءَ کي مون ڪيم، ملاقات جو وقت مقرر ڪيو سون، پر چيائين ته خالي هئڻ نه

ايجان، نفراٽو کٽيو ايجان. (۱)

پير صاحب نه رڳو سرڪار کان نفراٽو وٺندو هو، پر پنهنجي قلعي
ليڪس پنهنجي دوستن کان به وٺندو هو، جيڪو کيس اهڙي غنجا
ليڪس ڏيڻ کان انڪار ڪندو هو ته پوءِ اهو پير صاحب مان ڦاٽو پير
کي جواب ڏيڻ، کڪر پر کڙو هڻڻ برابر هوندو هو ۽ جيڪو سندس طبيعت
مان واقف هوندو هو، اهو کيس گهڻو ڪجهه ڏيئي هميشه راضي رکڻ جي
ڪوشش ڪندو هو، اهڙي ليڪس ملڻ کان پوءِ، پير صاحب ان سٺي
مرد جي تعريف مان ٻانهندو ئي ڪونه هو، پوءِ توڙي جو اهو ڪهڙو به
بدڪردار چو نه هجي. پر پير صاحب قلعي پورهئي سان، کيس اهڙو نه
رنگ لائي چڻهندو هو، جو هر پڙهندڙ ان همراه کي قوم جو خيرخواه،
ايماندار ۽ فرض شناس محسوس ڪرڻ لڳندو هو.

اهڙي ئي هڪ بدڪردار پوليس آفيسر جي باري ۾، پير صاحب لکي
ٿو ته: ”غلام رسول شاه مرحوم مان آءٌ ڪيترائي دفعا مليس، منهنجو
چڱو خيال ڪندو هو، اهو وڏو زمانه شناس انسان هو، هر چرندڙ پرندڙ
ماڻهوءَ جو لحاظ رکي، کيس راضي ڪري چڻهندو هو، ڪم ڪرڻ جو
ڪوڏيو هو، مهان نواز اهڙو جو پورچيخاني جي باه ڪڍڻ ڪانه
اچيائين.“ (۲)

غلام رسول شاه تي مضمون لکڻ جو ڪهڙو سبب هو، ضرور ان
جو سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ڪو ڪارنامو سرانجام ڏنل هوندو جنهن جي
ڪري پير صاحب کيس پنهنجي ڪتاب ۾ جاءِ ڏني آهي. پر پير صاحب
جي لکيل مضمون ۾، اهڙي ڪنهن به ڪارنامي جو نه تذڪرو ٿيل آهي ۽
نه ئي وري اشارو ٿيل آهي، باقي اها سا حوبي ضرور هئي ته هو زمانا شناس
هو، تنهن ڪري پير صاحب جو مله بخوبي چاڻيندو هو، سنڌ دوستن جو
دشمن هو، وطن جي آزادي لاءِ وڙهندڙن، حر مجاهدن ۽ سنڌ جي آزاديءَ
جي هيري شهيد پير صيفت الله شاه راشدي (شهادت: ۲۰ مارچ ۱۹۴۳ع)
جو اصل ويري هوندو هو، انگريزن جو خاص چمچو هو. پير صاحب ۽
مسٽر غلام رسول شاه ٻئي هڪ تي در جا نواز ٿيل هئا، تنهن ڪري پير

(۱) جهڙا گل گلاب جا. غلام رباني آگرو ص ۶۲.

(۲) سڀڻ مٿاڻن سون تي. قربان علي بگٽي ص ۲۳.

صاحب پاڻ تي فرض ڄاتو ته، پاڻ جهڙي ديش دروهيءَ تي ضرور لکي. شهيد صيف الله شاه جو ذڪر ٽڪڙو آهي ته پير صاحب جي هڪ پٽي ڪارنامي تي به نظر وجهندا هون. ”تذڪره پيران پاڳاراه“ ۾ موجود پير پاڳارو لکي ٿو ته: ”انهن (انگريزن) پير علي محمد راشدي کان اهو ڪم وٺڻ گهريو، جيڪو چوٿين پيڙهيءَ ۾ اسان جي خاندان سان ٿو اچي ملي. انگريزن پير صاحب شهيد جي خلاف مقدمو ترتيب ڏيڻ لاءِ کيس مقرر ڪيو هو، پير علي محمد راشدي شاهن جا بيان پهريان پاڻ پڙهندو هو، پوءِ انهن کي آخري شڪل ڏئي، پرفامنس جي لاءِ عدالت ۾ موڪليندو هو. اسان جي والد جي وڪيل اسان کي انهن سمورن واقعن کان آگاه ڪيو ته ڪيئن پير علي محمد راشدي انگريزن جي خواهش جي مطابق شاهد گڏ ڪندو هو. انگريزن ان خدمت جي موٽ ۾ کيس پير پاڳاري جي گادي بخش ڪري ڏيڻ گهري هئي ۽ پير علي محمد راشدي جي به اهائي خواهش هئي.“ (۱)

ان مان ثابت ٿيو ته پير صاحب ڪيترو نه ڪرڻل ذهنت جو مالڪ هو، جو انگريزن آڏو پاڻ وٽائڻ خاطر هن پيا ته سوين سنڌ دشمن ڪارناما سرانجام ڏنا، پارليامينٽ ۾ ڪرسي حاصل ڪرڻ لاءِ هن وسار ڪونه گهٽايو هو، پر پير ڳوٺ جي گادي حاصل ڪرڻ لاءِ هي اهڙو ته وحشي بڻجي پيو، جو وطن جي آجپي ۽ آزاديءَ لاءِ جنگ رڙهندڙ سرويچ کي قاضي ڇاڙهائڻ کان به ڪين ڪيڀاڻين.

اڳتي هلي پير صاحب اهڙي سازشي سوچ جو مظاهرو ذوالفقار علي ڀٽي جي شهرت ڏسي به ڪيو هو، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ اچي چڪو آهي، پير صاحب کي اهڙي ڪردار ادا ڪرڻ ۽ انهن خدمتن جي عيوض انگريز سامراج کيس عزت، شهرت ۽ ڪرسيءَ سان گڏوگڏ ڊيه ٽيڪا، ضلعي دادو ۾ ۱۲۵ اڪڙ زمين به انعام طور ڏني، جنهن جي ڪجهه حصي ۾ ڪجهه وقت اڳ فروٽ فارم ۽ ڪجهه حصي ۾ ڪڻڪ ۽ ڦٽن جي پيداوار ٿيندي هئي، جنهن مان هن وقت فروٽ فارم ختم ڪري رڳو اتين جون مختلف جنسون رکيو ويون آهن. هيٺ پير صاحب کي مليل دستاويزن جو سچو نقل ۽ ان جي معنيٰ پيش ڪجي ٿي، جنهن

(۱) وطن جي آزاديءَ جو هيرو. نور محمد عباسي. ص ۳۱۲.

مان پڑھنڈ پان انٹرو سکری سگھن تا:

19.45- 2- 168, dt 10-No L. G/T

Order

"In view of G R. R. D No. R- 7145- F; dated 3- 1945 the Following Land in deh "Phaka" Taluka Dadu, is hereby 46 in-sanctioned on full rate conditions from kharif 1945 the name of Mr. Ali Mahomed Rashidi. Government have been pleased to sanction grant of an area of 135 acres at an approximate value of Rs. 150/ per acre free of malkano in recognition of the services rendered by Mr. Ali Mohd Rashidi, therefore out of Rs. 26, 888/4/- being value of the entire piece selected by Mr. Rashidi a sum of Rs.20, 250/ should be reduced for the Malkano of free grant and the balance of Rs 6,638/4- should be recovered in five annual equated instalments bearing interest at 6/ 20/ 0 commencing from May- 1946.

(Block B Nos: 422/3, 423/2,3 425/1. 440/ 441/1.2.3 442/ 1To04, 443/ 1to 4, 444/ 1.To.4,445/1To4 446/ 2. 450/ 2. 461/1,2 452/ 1.2, 453/ 1.2.3 454/1to 4, 455/1 to 4, 456/ 1to 4 and 457/1,2,3

The Bertage Mukhtiarkar Should issue ijazat- nama to Mr Rashidi after execution of kaluliat in the prescribed form and issue intimation of water supply and A form atonce.

Revenue officer Barrage.

A.R.O W.C/ B.M Dadu Malkana Branch Mr Ali Muhammad Rashidi, C/O The, Muslim Voice Karachi."

اُرجہ

”جي آر K جي نمبر آءِ۔ ۷۱۴۰ ايل مورخہ ۲۔ ۱۔ ۱۹۴۰ع ايل جي اڳيان رکندي، دادو تعلقي جي ديه قحڪا جي هيٺين زمين، مڪمل ضابطن جي تحت، خريف ۴۶۔ ۱۹۴۰ع واري منڊ کان وٺي، مسٽر علي محمد راشدي جي نالي منظور ڪجي ٿي. مسٽر علي محمد راشدي جي سرانجام ڏنل خدمتن جي هيٺ، حڪومت ۱۵۰ روپيا في ايڪڙ اگه واري، ۱۳۰ ايڪڙن تي مشتمل زمين کي ”مالڪاڻي“ کان به اجو قرار ڏنو آهي، تنهن ڪري مسٽر راشديءَ طرفان، پسند ڪيل انهيءَ زمين جي ٽڪري جي، ڪل قيمت ۲۶۸۸۴ روپين مان مالڪاڻي في جا 20250 روپيا ڪٽي ڪري باقي رقم ۶۶۳۸ روپيا ۴ آتا 6/20/6 جي وچ سان مئي ۱۹۴۶ع کان وٺي پنج سالياني قسطن تحت وصول ڪئي ويندي.

بلاڪ جي نمبر:

422/3, 423/3.3, 425/1, 4401 441/1,2.3 4421 to 4, 443/1 to 4 444/ 1 to 4 445/1.2,4.446/2: 450/2.451/ 12.452/1.2 453/1.2,3 454/1 to 4 455/1to4 456/1to4 And 457/1.2.3.

بهرج مختيارڪار مقرر ڪيل فارم تي قاعدي قانون موجب -Kalu liat جو دستاويز پڙهڻ کان پوءِ مسٽر راشدي کي اهڙو اجارت نامو جاري ڪري ۽ پاڻي جي فراهميءَ جو اطلاع نامو ۽ اي فارم پڻ هڪ دم جاري ڪري.

صحيح
رونيو آفيسر بهراج
اي، آءِ، آءِ، ڊبليو، سي/ اي، ايم
دادو مالڪاڻه بهراج

مسٽر علي محمد راشدي
معرفت دي مسلم وائيس
ڪراچي

پير صاحب شعور جي حد ۾ پير پائڻ کان وٺي لحد ۾ پير پائڻ تائين پاڻ کي ترقي پسند، جمهوريت پسند، انساني پائپي، قومي ٻڌي ۽ اڻڪتا جو پوئلڳ چونڊو رهيو. پنهنجي هر تقرير ۽ مقالي ۾ وڏي فخر سان ائين چونڊو هو ته، آءٌ ترقي پسند، مذهبي تعصب کان پري انساني حقن جو رڪوالو آهيان. پر جڏهن سندس عملي زندگي تي نظر وجهيون ٿا ته هيٺيون ڳالهون منجهس نمايان طور نظر اچن ٿيون.

- ۱- سچ جي ڀيٽ ۾ هڪڙي کي تمام گهڻو استعمال ڪرڻ.
- ۲- هر وڏي جاگيردار يا آفيسر اڳيان هٿ ٻڌي "جي حضور" چوڻ.
- ۳- انگريز آفيسرن جي چاهلوسي ۽ خوشامند ڪندي کين شڪار ڪرائڻ.
- ۴- ديس دورهين جو پار ۽ سنڌ دوستن جي هر معاذ تي مخالفت ڪرڻ.
- ۵- تاريخ سان هٿ چراند ڪرڻ، سندن محبوب مشغلو هو.
- ۶- پنهنجي ڏاهپ ۽ قلبي سگهه کي هٿ جو وڙ سمجهي، هر وڏيري ۽ ٻيروهڪمرن آڻو چنڊ ٽڪن تي کپائڻ.
- ۷- خودسنائي ۽ اڃا ئي سڃاڻي وڌائڻاڻپ جتان.
- ۸- امن امان پيدا ڪرڻ بجاءِ مذهبي مت پيد ڪي هٿي ڏيڻ.
- ۹- هندو مسلم فساد ڪرائڻ جو ڪوڏيو.

ٿوري ٿوري ڳالهه کي درگزر ڪرڻ بجاءِ، هو پنهنجي قلبي سگهه ۽ سياسي چالبازين کي استعمال ڪندي، هزارها صدين کان پاڻ ۾ گڏ رهندڙن جي وچ ۾ نفرت جي اهڙي نه ديوار ٻيا هڪري ڇڏيندو هو، جو هو ڪڪاڙا ڪنيو هڪ ٻئي جي ڪُهڻ لاءِ رستن تي نڪري پئي پيا. ۽ انهن جي وٽن پنهنجن نازڪ هٿن تي ڳاڙه سڙي ميسل هٿن بجاءِ، پنهنجي ورن جي ڳاڙهي رت سان هٿ رنگيا، پوءِ اهي لارڪاڻي جا هندو مسلم فساد هجن، يا منزل گاهه واري مسجد جو واقعو.

پير صاحب جي انگريز دوستيءَ جي شروعات ۱۹۲۶ع کان ٿي، جڏهن کان هن "سنڌ محسن ايسوسيئيشن" مان پنهنجا لاڳاپا قائم ڪيا. سر شاهنواز خان ڀٽي جي صدارت هيٺ رهندي هن انگريزن اڳيان اهڙا ته سياسي جواهر ڏيکاريا جو انگريزن جي جوڙايل تنظيم، سنڌ محسن ايسوسيئيشن داد ڏيڻ کان رهي نه سگهي، پير صاحب ان تي تنظيم ۾ رهي انگريزن جو ايجنٽ بڻجي، اتان اسلام ۽ سنڌي قوم جو علمبردار

ٻڌجي ويو هو. ٿيڻ تہ ائين گھريو هو تہ ڀل سموري سنڌ جا سياستڪار
 هڪ ٽر ٻڌجي، هندو مسلم فساد ڪرائڻ لاءِ ور کڻجي ميدان تي نڪري
 پون ها، پر پير صاحب تن تنها ۽ اڪيلي سر انهن سمورن جو مخالفت
 ٻڌجي احتجاجن طور اسيبليءَ جي سبٽ تان استعيفا ڏئي، وقت جي اهن
 الوقت وڙهڻ جي پنڄوڙ ۾ ڦاٿل بي گناه هندن ۽ مسلمانن جي راه نجات
 لاءِ پنهنجو ذاتي اثر و رسوخ استعمال ڪرڻ سان گڏوگڏ پنهنجي ڏاهپ ۽
 قلبي سگهه کي ڀرور نوني استعمال ڪري، امن امان به ڪرڻ لاءِ
 ڪوششون ڪندو رهي ها. بيگناه راهگير مرڻن تي احساساتي مضمون ۽
 ڪالم لکي، اهڙي گندي ڪم کي نڌيندو رهي ها، پر پير صاحب نه
 رڳو انسانيت جو ريءَ گناه خون وهندو ڏسي خاموش رهيو، پر فسادن کي
 اڃا به وڌائڻ لاءِ چوچڙي ڏني، پيڙ بنائڻ لاءِ، وڏي چڙهي ڪري سرگرمي
 ڏيکارڻ لڳو.

لاڙڪاڻي توڙي سکر وارن فسادن ۾ جيڪڏهن پير صاحب شرارتي
 شڪردار ادا نه ڪري ها تہ مظلوم هندن ۽ مسلمانن جو ايترو خون نه وهي
 ها ۽ امر انسان ۽ لوڪ فنڪار پڳت ڪورڊر ائين بي درديءَ سان واٽ
 وٺندي مارو نه وڃي ها....

پير صاحب انهن فسادن ۾ ڪيترائي قدر حصو ورتو هو، ان جي ڄاڻ
 سندس لکيل ايوب ڪهڙي واري مقالي پڙهڻ مان ٻڌجي وڃي ٿي. جنهن
 وقت لاڙڪاڻي ۾ فساد ٿيا هئا، ان وقت پير صاحب پنهنجي ڳوٺ
 ”ٻهڻ“ ۾ هو. خبر پوڻ کان پوءِ کيس ڳوٺ ۾ رهڻ ناگوار لڳو، تنهن
 ڪري هو وارو وارو ڪري لاڙڪاڻي پهتو ۽ سڌو ڪهڙي جي بنگلي تي پهتو
 راهي ٿيو، فسادن جي ڪري سمورو شهر ويران ۽ منار هو، شهر جا معزز
 ماڻهو، وڪيل خواه عالم دين، پنهنجن گهرن جا در بند ڪيون آرام سان
 سٽا پيا هئا، پر پير صاحب اسلام جو ٺيڪيدار بڻيو ۽ مسلمانن جو
 ڪيس هرام اڳيان پهچائڻ لاءِ نفرت ڀريا اخباري بيان جاري ڪرايا. هن
 انهن فسادن کي روڪڻ بجاءِ اڃا به ٻئي انگهائڻ گھريو ۽ خون خرابو
 ڪرائڻ ٻئي گھريو. هندن خلاف جلوس ڪڍايائين، دڪان تان ڦرلڻ
 ڪرائڻ ۽ هندن تي ڪيس ڪري کين ڦاسائڻ پير صاحب پنهنجو فرض
 ٻئي سمجهيو. هندن به وسان ڪين گھڻايو. هو جيڪڏهن عوامي طاقت

جو مظاهرو ڪري ڪونه ڀڄي سگهيا ته گورنمينٽ ۾ پنهنجو الررسوخ استعمال ڪري ڪهڙي ڪي اهڙو ته سوگهو ڪيائون، جو ڪهڙو تقريباً هڪ سال تائين ڪيسن ۾ ڦاٿو رهيو.

اهڙي طرح پير صاحب مذهبي تنگ نظري ۾ ايترو ته انتهاپسنڊ بڻجي ويو، جو هن جي زندگيءَ جو نصب العين ئي هندو دشمني بڻجي ويو، اهي ڪهڙا سبب هئا، جن کيس ايترو تنگ نظر ۽ حاسد بڻائي ڇڏي هو، انهيءَ لاءِ هو پاڻ لکي ٿو ته:

”۱۹۳۸ع ۾ جولاءِ جي سخت گرمي سبب مجبور ٿي لڪيءَ واري هندو ڌرمشالا جي در وٽ اچي بيٺائون، مون گوشت کي موڪليو ته، ڌرمشالا ۾ ڪمرو وٺي ته، اتي ترسي آزار ڪري ڏينهن ناري پوءِ اڳتي هلون. مان موٽر مان لهي اچا ڌرمشالا جي در مان مٿي اندر داخل ٿيس ته هنن ۾ هولچو مڇي ويو، مون کي مسلماني لباس (سلوار ۽ پنڪي) ۾ ڏسي رستو روڪ ڪري پڇي رهيا. ”آڙي ميان مسلمان هيٺانهن ڪيڏانهن پيو اچين، هي ڌرمشالو آهي. هت هندن کان سواءِ ٻئي ڪي پير پائڻ نه آهي، ٻاهر نڪر، پوئتي موٽ، مون چيو پاتي صاحب اسان به انسان آهيون، هتي پاسي ٻلي ۾ نه وڻ نه ٿڻ، ٻاهر ڪاٺو جي اک پئي نڪري، اسان جي جان جو سوال آهي. گهڙي سوا رهي هليا ويٺائون، لوهاڻ جي ڌرمشالا تي قبضو ڪونه ڪنداسين.“ (۱)

مان ڀڳتي صاحب جيان ائين ڪونه چوندس ته ”راشديءَ اهو نسورو ڪوڙ لکيو آهي.“ پر ايترو پڇڻ جي هٿ ضرور ڪندس ته پير صاحب جي وفات سبب هر پڙهندڙ کان) ڇا لوهاڻ ڪنهن به هندو کي پنهنجي عبادت گهرن ۾، ڪي ٻل ساھ پٽڻ لاءِ ويٺڻ جي اجازت ڏيئي سگهو ٿا؟ ڪنهن ڪنر اسلام دشمن ڪي ته ٺهيو پر ڪنهن عام هندو کي ئي سهي.

مون کي يقين آهي ته جيڪڏهن اهڙي جرئت اڄ جو، ترقي پسند نوجوان ڪري به وجهي، پر پوءِ مذهبي قديم پاران ان سان جيڪو حشر ٿيندو، ان کان پناه ئي گهري سگهجي ٿي. ”قيري هڻ فقير هٿ پنهنجي هانو ٿي.“

(۱) اهي ڏينهن اهي شينهن، جلد ٻيو، پير علي محمد راشدي، ص ۲۹.

سو اهو هروڀرو ايترو اهم سبب به ڪونه آهي، جو پير صاحب انهيءَ ڪري ايترو ڦرجي پيو جو، هو پنهنجي پروگرام موجب ڳوٺ اچڻ بجاءِ ان ايڏي سخت گرميءَ هوندي هو واپس ڪراچي موٽي ويو، ان نيت سان ته هاڻي هنن کي سنڌ مان ضرور ڪڍيندو. حالانڪ پير صاحب کي ان مان سبق حاصل ڪرڻ گهريو هو ۽ مسافرن لاءِ هر جاءِ تي مسافرخانه ۽ پاڻي جو بندوبست ڪرڻ گهريو هو. جيئن ٻين مسلمانن سان گڏوگڏ هر واٽ ويندڙ لاءِ سهولت مهيا ٿي پوي ها، اهڙن نيڪ ڪمن ۽ انسانيت جي پلائي کي ڇڏي ڪري، هن انسان دشمن ڪارروايي ڏانهن لاڙو رکيو. هنن ٻارن ڦرڻشالا ۾ جهٽ پل نه ويهائڻ جو بدلو هن مندن رت سان هولي ڪڍي ورتو.

لاڙڪاڻي کان پوءِ هن سکر ۾ پنهنجا پير گهسايا، سکر وارن فسادن وقت پير صاحب جا به مقصد هئا.

۱- هڪ بدنامي، انتشار ۽ فساد برپا ڪري شهيد الله بخش سومري جي گورنمينٽ لاءِ مسئلا پيدا ڪري کيس نامڪام بڻائڻو هئس. تنهن ڪري هنن وڏي پلاننگ تحت منزل گاه واري مسجد مسلمانن جي حوالي ڪرڻ جو مطالبو، آل انڊيا مسلم ليگ جي حوالي ڪيو ۽ وڏي زور شور سان حصو ورتو، ان کان اڳ خبر ناهي اٿي ڇو مسلمانن جا اهي اڳواڻ خاموش هئا، جنهن ته ان کان اڳ ابوب ڪهڙو، جي ايمر سيد، پير صاحب، سر حاجي عبدالله هارون ۽ سر غلام حسين وغيره پبلڪ خود سنڌ جي وڏي وزارت ۽ ورلڊس ۾ رهندا هئي آيا.

ان وقت کين منزل گاه واري مسجد جو ڪو به لونو ۽ فڪر ڪونه هو ۽ اها ساڳئي مسجد سندس دور ۾ گودام طور استعمال ٿيندي رهندي هئي، پر جنهن هنن ۽ مسلمانن کي گڏي هلائڻ ۽ سندن وچ ۾ ٻڌي ۽ اهيڪي ڪرائڻ سبب، شهيد الله بخش سومري جي شهرت وڌندي ڏٺائون، ته انهن اهڙي قسم جون سازشون ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون، جن ۾ هو ڪامياب به ويا.

۲- ٻيو مقصد اهو هو ته هنو مسلم فساد ڪرائڻ مان کيس سڪون ميسر پئي ٿيو، ڇو ته انگريزن جنهن مشن تي کيس مقرر ڪيو هو، ان کي بخوبي سرانجام ڏئي رهيو هو، مسجد منزل گاه واري واقعي جي

هڪري خاص هڪري سنڌ جي ٻن ضلعن جي اهڙي ته دردناڪ حالت
 بڻجي وئي جو سموري وايومنڊل تي هراس ۽ خوف جو منظر ڇائنجي
 ويو هو. سکر جي دلڪشي ۽ رونق ويرانهه ۾ تبديل ٿي وئي. ڦرلٽ،
 بدنامي، خون خرابا، زوري زنا، چادر ۽ چارديواري جو تقدس پيرن
 هيٺان لتاڙيو ويو، انسانيت جون حدون اورانگهجي چڪيون هيون،
 ائين ٻئي لڳو جهنگلي جانور انسان جو روپ ڌاري شهرن ۾
 ڪاهي پيا هئا، مذهبي اتقي عقيدت ٻنهي ڌرين ۾ غازي ۽ امر پنجن
 جو شوق پيدا ڪيو، انهن حالتن جي منظر جي عڪس جي سنڌ هندو
 پنڄاڻت جي موڪليل مهاڻا گانڌي ڏانهن تار مان، پلي پٽ پوي ٿي،
 جنهن ۾ ڄاڻايل آهي ته: "فساد، ڦرلٽ ۽ باهيون، سکر ضلعي جي
 ڳولن ۾ هندن جو به رحم هڪوس، زالون ۽ چوڪريون اهڙا ڪيون
 ويون ۽ ساڻن زوريءَ زنا ڪئي وئي، هندن جي ملڪيت ۽ جان جي
 سلامتي خطري ۾، حالتون بلڪل نازڪ، سرڪار جي نتيجي
 نامضبوط، مهرباني هڪري هڪدم ڇاڇ ڪاٽيئي موڪليو ڇا پاڻ اچي
 حالتون ڏسي." (۱)

اهڙين حالتن ۾ به هڪڙن ۾ اسان جي هن ترقي پسند رهڻا وڌي
 چڙهي هڪري بهرو ورتو. پهراڙيءَ جي به مسجد ۽ اڀوجه سنڌي مسلمانن
 کي ايترو ته جذباتي بڻايو ويو، جو هر ماڻهو مرڻ ۽ مارڻ کان سواءِ ٻي ٻولي
 ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي هڪون هو. ڦرلٽ ۽ محصور نياڻين جي ڪفن ۽ ڳلي مان
 زوريءَ زور لاهڻ کي انهن سڄو ڀڄو اسلام ۽ پنهنجي مذهب جي عين
 مطابق ٻئي سمجهيو. اهڙين ٿوري ڪاررواين کي محسوس هڪري، شهيد
 صفت الله راشدي پنهنجن حرن کي هڪدم هڪيو ته: "اهي ڳولن ۾
 هندو مسلم فساد ٿيڻ نه ڏين، اهڙي طرح کيس خازن جي متعلق جيڪي
 انديشا هئا، سي خود بخود لهي ويا ۽ انهن جا دستا اڃا به وڌيڪ مضبوط
 ٿي ويا. پر حڪومت جي ڪارندن پير ڳوٺ ۾ رهندڙ هندن تي حملو
 ڪرائڻ جو پروگرام وٺيو، جنهن رات انهيءَ مارش مطابق حملو ٿيڻ وارو
 هو ته شهيد صفت الله شاه راشدي کي انهيءَ جي مشن گزنگ واري هنگلي
 ۾ پئجي وئي، پاڻ هڪدم احتياطي قدم کڻڻ جو حڪم ڏنو ۽ خازن

(۱) سنڌ ڏانهن سنڀا، مهاڻا گانڌي. ص ۲

پنهجي قوت جو اهڙي قدر مظاهرو ڪيو جو حبلو ڪنڌڙن کي گهٽڙ
ڪرڻ جي جرئت ٿي ڪانه ٿي. (۱۱)

اهڙي طرح شهيد صيفت الله شاه راشدي دورانديشي کان حڪم
ولندي نه رڳو پير ڳوٺ وارن هندن کي خون خرابي کان بچائي ورتو، پر
جتي جتي به هندو مسلم فساد ٿيندا هئا، اتي هندن جي جماعت پنهنجي
پريور سگه استعمال ڪري، سنڌ واسين کي انتشار ۽ بدگمانن کان بچائي
ولندي هئي. تاريخ جو انصاف ته قسوم جو هڪ ئي وقت، هڪ ئي خاندان
جا به پير، هڪ وڏو گادي نشين ۽ مذهبي قدر جو رهڻا هجڻ جي باوجود،
وطن واسين جو رکوالو ٿي وڃي، ۽ پيو ترقي پسنديءَ ۽ جمهوريت جو
دعوتار هجڻ جي باوجود، وطن واسين جي رت جو پياسو اڃا جي ترقي
يافتہ دور ۾ به هن مذهبي رهڻا جي انقلابيت کي خراج تحسین پیش ڪيو
وڃي ٿو ۽ ان جي برعڪس پير علي محمد راشدي کي ديس دروهين ۾
شمار ڪيو وڃي ٿو.

دنيا جو اهو اصول رهيو آهي ته جنگ جهيڙي ۽ فساد جو انت
آخرڪار صلح ۽ لاه تي ٿي ٿيو آهي. تنهن ڪري هن مسئلي جي حل لاءِ
آخرڪار ٽريبونل جوڙيو ويو، جنهن جو سربراھ جسٽس ويسٽن کي مقرر
ڪيو ويو. پنهنجو ڪيس ڪٽڻ لاءِ پير صاحب پريور ڪوشش ڪئي،
ڏينهن رات هڪ هڪ ڪري چٽيو، مسلمان وڪيلن جي عدم تعاون ڪري
ٽريبونل اڳيان ڪيس ٿي وڪالت ڪرڻي پئي، ان سان گڏوگڏ جسٽس
ويسٽن سان گڏ نوڪر نه هجڻ ڪري نوچڪر وارو حڪم به پير صاحب
وڏي فراموشي سان ٺهي سرانجام ڏنو.

مطلب ته ڪيس ڪٽڻ لاءِ پير صاحب، ڪرپل کان ڪرپل
حرڪتون به ڪرڻ لاءِ تيار رهندو هو. ڪيول ملڪاڻي لکي ٿو ته:
”جنهن ڏينهن ۽ جڳھ منزل گاه جي سرزمين جو معائنو ڪرڻ ويا
ته ليگ جي وڪيل پير علي محمد راشدي، ويسٽن جا ٻوٽ پنهنجي
هٿن ۾ کنيو، ۽ اهي تنه جي چانو ۾ رکيا ته، جڳھ جي جسم مان لهر
ڇوڙي وئي. جنهن سڀ ٻاهر نڪتا ته راشديءَ وري ٻوٽ کڻيا ۽
ويسٽن جي پيرن اڳيان رکيائين، جڳھ خوشيءَ ۾ نه ماڻهي بنيادي

(۱۱) وطن جي آزاديءَ جو هير، نور محمد عباسي، ص ۲۶۲.

ساجاه پڻ وڃائي وٺيو. (۱۱)

سو اهي هئا انسان جي جنوني ۽ جذباتي پير جا حال جو، هو مطلب حاصل ڪرڻ خاطر ڪندي کان ڪندو ڪارنامو ڪندي به لڄ محسوس ڪونه ٿئي ڪيائين. انگريزن جا ائين ٻوٽ ڪڍڻ وقت پنهنجي عزت ۽ آبرو جو احساس نه ڪونه ٿئي ٿيو، پر سنڌ واسين جي تاريخي ورثي خودداري ۽ هٿ ڦرميءَ جو به ذري برابري احساس ڪونه ٿيس. پٺاڻي سڄل ۽ سامي جي سرزمين جي ڦرنيءَ ڄاڻي، ائين پنهنجي وطن واسين جو نڪه ٻوڙائيندي شرم به محسوس ڪونه ڪيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ جي اير سيد ۽ پير صاحب، ڪجهه هنڌو رهسائڻ سان گڏجي ڪوشش ڪئي، ته سنڌواسين جي وچ ۾ جيڪو پنهنجن هٿن سان، نفرت ساز ۽ ڪيني جو زهر پکيڙيو هئائون، ان کي ڪڍڻ لاءِ جدوجهد هلائي وڃي. جي اير سيد اخباري بيانن ذريعي پيار محبت ۽ پاڻيچاري سان گڏجي هلڻ لاءِ پنهنجي ڌرين تي زور رکيو ۽ انهيءَ لاءِ عملي قدم ڪندي گڏيل طو ”ڦرائي“ اخبار جاري ڪئي وئي، جنهن جي اڀري وري به پير صاحب جهڙي نفرت زده ۽ ڏڪاريل ماڻهو جي حوالي ڪئي وئي، جنهن ڪجهه عرصي اندر نانگ جيان پنهنجي ڪل مٽائي ”ساڳيائي لائون ساڳيا ڇڪه“. وري ڪار هندن کي چوپڙيون ڏيڻ شروع ڪيون، مجبورن جي اير سيد ۽ پير صاحب جي جگري يار ابوب ڪهڙي اخبار تي بندش هڻڻ، ۽ اهڙي طرح پنهنجي ڌرين جي وچ ۾ ٺاه لاءِ راه هموار ڪرڻ جون سموريون ڪوششون بيڪار ثابت ٿيون.

جيڪو ڪجهه ٿيو هو، اهو ئي چڪو، برصغير هند ۽ سنڌ ۾ نفرت جي باهه پکيڙڻ ۾ انگريز سامراج ڪامياب ٿي ويو، گڏيل وقت ڪڏهن به واپس ناهي ٿيندو، تنهن ڪري صدين کان گذرندڙن جي وچ ۾ نفرت باقي رهجي وئي.

اهڙي طرح ۱۴ - مارچ ۱۹۸۷ع مطابق ۱۳ رجب ۱۴۱۷ھ ڇيڙ جي ڏينهن شام جو ۶ لڳي ۴۰ منٽن تي مياڻ ميهڪل سينئر ڪراچي ۾ وفات ڪيائين. سندن آخري آرام گاه سنڌي مسلم قبرستان لڳ، ميوا شاه ڪراچي ۾ آهي.

(۱۱) سنڌ ڪهاڻي - ڪيول ملڪاڻي، ص ۲۰۹.

سڌريل معاشري ۾ ماڻهوءَ جا عمل ٿي سندس اصل شخصيت هوندا آهن.

تصانيف جي ڇانو ۾ هلموڙ حقيقتات پر اعترفي سڃاڻ ٿي؛ موجود سڃاڻي جيڪا سمورو سچ (Absolute Truth) ڳڻائي سگهجي. ڇاڪاڻ جو هر عمل ۽ لڳاڻا حالت، جاءِ ۽ وقت جي حدن اندر رهندي پنهنجي سڃاڻپ ڪرائي ٿو. اهوئي سبب آهي ته ڪنهن به مخصوص شيبه سان وجود رکندڙ شيءِ پڻ مختلف حالتن اندر مختلف تاثر ۽ ڪيفيتون پيش ڪري ٿي. مثال طور ٽيپس ۽ رات ڪئين پنهنجي مخصوص انداز ۾ ظاهر ۽ الڳ ٿي ٿا ۽ بظاهر سمس وجود ڇڏ نه ڪند. مخصوص حقيقت ٻڌجي ڇڪو آهي. پر پنهنجي ڇڪ نه ٿي سڃاڻي اها آهي ته دراصل هر رات ۽ هر ٽيپس منفرد آهي. ڇو ته هر نئون ٽيپس ۽ هر نئين رات حقيقتات ۾ ٽيپس ٽوڊيل جي ڪروڙن مڃاڻا ٿي، سڄي آسمان ۽ ڌرتي ٿا. جڏهن ته انسان سڀني کي خبر آهي ته سونسي ۽ سانس لاڳاپيل هر محسوس مسلسل ملڻ واري اصول سان لاڳاپيل آهن. اهوئي سبب آهي جو ٻڌڻ جي ٽامي هيراهڪليٽس وڏي سوچ ۽ ويچار کان پوءِ چيو هئو ”وهندڙ پاڻيءَ ۾ ساڳئي هنڌ تي به ٻيڙا پنهنجو پير ڏوڙ وجهي سگهجي. ڇاڪاڻ جو ٽوڙندڙ سچ هيٺان هر شيءِ ٻڌي ۽ تبديل ٿيندڙ آهي.“

مٿي ٻڌايل حقيقتاتي سڃاڻپ جا اثر هر وجود سان گڏوگڏ انساني وجود تي به پون ٿا. يعني سڀ ماڻهو شڪل شيبه ۽ هڏ هٿاڻ ۾ هڪ ٻئي سان مشابه هوندي به، دراصل هڪ ٻئي کان لاتعداد پهلوئن جي انداز ۾ مختلف آهن. جديد سماجي سائنس جو خيال آهي ته انسان پنهنجي وجود کان هٽي ڪري سماج جو حصو ۽ ڀرت هوندي ٿاڻ سماجي سڃاڻپ به رکي ٿو. اها سڃاڻپ کيس پنهنجن رهن جي سهاروڪ مناسب ذريعي حاصل ٿئي ٿي. يعني سماج ۾ سندس مخصوص رهڻي ڪهڻيءَ ۽ روش جي مناسبت کيس انفراديت حاصل هجي ٿي. پنهنجي انهيءَ انفراديت اندر هو جيترو وڌيڪ تشليل ڦرڻ، ڳولڻ ڀائون ۽ محفل هوندو. اوتري وڌيڪ اهميت ۽ حيثيت کيس نصيب ٿيندي. معاشري ۾ جيئن ”رواجي انسان“ کان سمس ظاهر ڪريجي، جيئن بهتري هوندي، سندس سماجي سڃاڻپ ۽ مهلتا به اوتري ئي بلند ٿيندي وڌندي. ڪنهن به سماج ۾ شخصيت جي دوجو ٻڌي، انهيءَ مساوات هيٺ ٿيندي آهي. جيڪو به شخص پنهنجي روين، هلڻ ۽ ٽٽڻ سان لاڳاپيل سماجي سرشتي تي جيتري شڪت سان اثر انداز ٿيندو، حالتن کي تبديل ڪرڻ جي شڪتيءَ جي مقدار جي وٽس جيتري ڇڪهائي هوندي، اوتري ئي وڌيڪ هو سماج جي يادگيريءَ جو حصو بڻبو وڌندو ۽ امر داستان ۾ کيس جاءِ نصيب ٿيندي وڌندي.

اهو سڀ سمجهندي، ڪنهن به باشعور انسان لاءِ ضروري آهي ته اهو رڳو خاص حد تائين شيءِ کي قبول ڪرڻ بدران، پهلو ڀرڻو حقيقتن کي سمجهڻ جي جستجو جاري رکي.

انهيءَ پس منظر ۾ وڌيڪ جاڳوڙ هجي ته خير پوءِ ته شخصيتن کي سڃاڻڻ ۾ مختلف حوالن سان حاصل ٿيندي آهي. هڪڙا ماڻهو پنهنجن انسان دوست ڪهاڻين ۽ ڪهاڻي جاڳوڙ جي ذريعي انهن جي ڀڻ تي اُڪريجي وڃن ٿا. ٻيا شخص وري پنهنجن ڪهاڻي ڪهاڻين ۽ انسان/ وڏي وڏي ٻڌڻ افعالن جي ڪري سڃاتا وڃن ٿا، تنهن ڪري ڪنهن به نياڻ پسند شخص لاءِ سڃاڻڻي ڏيکڻ جي مڙهي مڙهي حاصلات ٿي سگهي ٿي. انهيءَ پر هن لاءِ شخصيت جي صلاح وڃڻ ۾ پيش قدمي ۽ ڪائنات ۾ "گڏيل حق" جو حصول ٿي. انهيءَ سلسلي ۾ بهتر راه ٿي سگهي ٿي. اهوئي سبب آهي جنهن جي ڪري انساني سماج جا عظيم خيرخواه ظاهري عملن پٺيان ڪنهن به عمل جي نتيجي ۾ پٺت پوئوڻ نتيجي تي وڌيڪ روڊ ٿيندا آهن. بقول "بو علي قلندر"

"آن نهار ٿو شود آخر تباه

لنگر باطلها ڪند رومت سپاه"

(شاهي اها نهار جنهن ۾ نياڻاري ۽ ٽيڪا جو بدبختي لنگر آهن، سي شاهي زمين کي ڪارو ڪري ڇڏين ٿا.)

ڪنهن به سڃاڻڻي معاشري ۾ ماڻهو جا پير ۽ فعل تي سندس اصل شخصيت هوندي آهي. تنهن ڪري سندس ڪردار جي سماجي حيثيت کڻي ڪري انهيءَ جي حيثيت ڪڍي وڃي آهي. تواريخ تي نظر وجهجي ته محسوس ٿيندو ته حضرت نوح جا پٽ ڇڏيا پٽ، سلامت جي ٻار هيٺان چڱيندي، نظر ايندا، ڇڏن ته اصحاب ڪهف جا غار ۾ رهندڙ سڃاڻا، امر ڪنهن منجهه رند ٿي وڃن ٿا. حضرت محمد جو سڳو ڇاڇو ابو جهل پنهنجي ظلم جي خور ۾ پورجي وڃي ٻڌل نالي هڪ حبشي غلام حق ۽ سچ جي سڃاڻ کي بلند ڪندي نظر ايندو. ساڳئي طرح بنو اميه جي سڄي شهنشاهي رعب تاب ۾ مير معمولي حيثيت فقيرائي طبيعت رکندڙ شخص عمر بن عبدالعزیز کي حاصل ٿيندي نظر ايندي. سنڌ جي اتهاس تي پڻ بهارو ته بادشاهي گهرائي جي مير سومار تي تواريخ جي طبعير جي سلامت پئي پويدي. پر آفريقي علامدار سماج جو پوءِ هوش محمد شهبود، پنهنجي رنگ جي ڪوچھانپ کي ڪردار جي سڃاڻ ۾ تبديل ڪندي آسڪاڻ کي چوڻ لڳندو.

مطلب ڳالهه جو اهو آهي ته ماڻهن جي وچ ۾ فرق جو بنيادي عنصر ڇهرا، رنگ ۽ ذات پات نه پر؟ ماڻهن جا ڪم، رويو ۽ رجحان آهن. مان سمجهان ٿو ته اڪرام "ساگر" عباسيءَ، پنهنجي هن سنڌي ۾ سڃاڻڻي ڪوشش "تاريخ جي ڪهڙيءَ" ۾ پڻ بنيادي طور تي انهيءَ فرق کي بحث ڪرڻ آڻڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هن ماضي ٿورو توڙي قريب ۾ سنڌ جي اهڙن ڪردارن جو اصل ردي پٿرو ڪرڻ جي جستجو ڪئي آهي، جرحي نياڻي لحاظ کڻي ته انتهائي سڳاهو، مشهور ۽ محترم ٿي لڳا، پر پنهنجي سماجي ڪارج جي حوالي سان بالڪل بيچ ۽ گندا نظر ايندا. سندن طبيعت ۾ موجود هوس گيري، فرعونيت، مفاد پرستي ۽ امانيت انهن اخلاقي سچائيءَ اڻڻي طرفن ۽ آخر سوچن جا چارو ڪري ڇڏيا، جن جي سڃاڻي قومن کي عالمي برادريءَ جي آسڪاڻ ۾ روشن ستارن جي حيثيت حاصل ٿي وڃي آهي ۽ انهيءَ انهن جي داستانن ۾ عزت ۽ احترام سان ياد ڪيون وينديون آهن.

اسان جي سنڌ (پڻ اها اڳوڻي هجي يا هاڻوڪي) ۾ علم طور تي ڏٺو اهو هو آهي ته چڱي ۽ بري جي وچ ۾ سنڌا ڪرڻ، دلتن ۽ عظيم جي وچ ۾ تفاوت پيدا ڪرڻ يا

ڪردارن جي اصل مقام جي نشاندهي ڪرڻ، ذري گهٽ پنهنجو پاڻ کي واکاڻڻ جي وقت
 ۾ ٿيڻ جي برابر آهي. غلطيون نه ڪرڻ واري آڻ ۾ ٻول سگهجي ٿو، شخصيت پرستيءَ جي ڦهليل
 دٻا ۽ حقيقت پسنديءَ کان مسلسل فرار اختيار ڪرڻ واري نيتي، انسان سڃاڻڻ کي اهڙين
 زوال جنس قومن جي قطار ۾ لهي پيوهارو آهي، جن جي لٽيندي جي ڀڃڪڙي سان ڪنهن به
 پيش ڪوئي ڪرڻ جي جرئت شايد ئي ڪنهن وٽ هجي! مصيبت منان اها آهي ته اهو
 احساس هوندي به نه رڳو انسان اطمینان سان ويٺا آهيون، بلڪه ڪنهن به اهڙي خيال ۽
 سوچ جي پڻ سخت مزاحمت ڪرڻ ۾ پڻ اڳيان اڳيان آهيون، جيڪا مستقبل بابت پنهجين
 چٽاڻن کي انسان آڏو واضح ڪرڻ جي جرئت ڪري ٿي. ڪهڙي خبر ته مسلسل
 ناڪامين ۽ معياري بهتريءَ کان واتجهائيندڙ اسان جي اندر بهتر رخ ۾ ڇاڪوڏي واري خيال
 جون ئي پاڙون پئي ڇڏيون هجن! جنهن ڪري اسان هڪ طرف مار نهاده ”عظيم
 ماضي“ کي ويٺا ياد ڪريون ته ٻئي پاسي زمينوارين کان ڀڄڻ لاءِ مستقبل کي واضح
 انداز ۾ پوهاشت ڪرڻ کان پيا لٽواريون. انهن ٻنهي پهلوئن تي نظر رکڻ لاءِ هڪ پرک يا
 تنقيد جي جيڪا ڪسوٽي هجي ٿي، تنهن کي به رڳو عام وڌائجي رندگيءَ ۾ ”ڏوه“ جي
 سٺو ملڻ ٿي چڪي آهي، بلڪه پڙهيل لکيل طبقي ۽ سماج جي سماجاء وڌو خطي به جن ته
 تنقيد ۽ چٽاڻن کي هڪ بهترين قسم جو گناه قرار ڏيئي ڇڏيو آهي. اهڙي سبب آهي
 جو سٺ ۾ ڪو به غلط مڃرڻ يا ڏوهي شخص ڪونهي، سڀ ”عظيم“ ۽ ”مهان“ آهن.
 ظاهر آهي ته جنهن مهلتا ۽ عظمت جا معيار ملڻا ٿي انسان توڙي فني ڪردارن ته، پوءِ
 ڏاڏن ۽ گذارين جي پرک ڪيئن ٿي سگهندي؟ ڪردار به جن ته پائڻا ٿي پويدا، ڇهون به
 شانو ۾ وجهي اهڙي ئي روپ وٺي پويدا، جنهن ڪردارن ۾ غير مستقل مزاجي ۽ اڻ
 وڌندڙ لڳهه انتها تي هوندي ته پوءِ سماج به اهڙائي ڀلڻ پويدا، ڇهون سماجن ۾ اسان
 جيئندي ڄڻ ته ڪن اڻڄاتل گناهن جو سرانڻو رندگي رهيا آهيون (آميد اها آهي ته وقت
 جي تبديلي انهن سڙائڻ کي شايد اڃا وڌيڪ ڊگهو ڪري ڇڏيندي)

هي ڪتاب يا مضمون جو مجموعو دراصل اخلاقي ۽ انرشي قدرن ۾ ڀلڻ رکندي
 هڪ نوجوان ۽ سڀن جهڙي سٺ جي حاصلات لاءِ (پڳل دل سان ئي سمي پر نيت جي
 پيونا سچائيءَ سان) ڇاڪوڏي اهڙي نظار جي پيار جو پورعو آهي، جنهن ۾ بنان
 ڪنهن لالچ يا خوف جي فقط حقيقتن جا اولڙا تواريخ جي انهي سچ ڏيکارڻ جي
 ڪوشش ڪئي وئي آهي، ظاهر آهي ته انهيءَ جرئت جي پاداش ۾ مٿس ڇڱا خاشا لفظن
 جا ڏنڊا ۽ طرين جا ٿيو ٺاڻيا ويا. ڇو ته حساب ڪتاب، ڪجھ ۽ هڪ يا ٻئي جا
 فرق ميسوريدي انسان قدرن ۽ ڪش جي عرت ڪرڻ چٽي ٿي آهي، هاڻي پاڻ وٽ سماجي
 پرڻي ماڻڻ لاءِ ٻئي کي قربانيءَ جو پڪرو (Scapegoat) بڻائڻ واري نظارن تي
 دراصل سڀني خويي جو سرچشمو بڻجي چڪي آهي.

اها ويا سماج جي مڙني پرڻن سان گڏوگڏ طمر، ادب ۽ ٽامي جي رخن ۾ به ڦهلجي
 چڪي آهي، جتي اسان اڳواڻ طر ڪيل سچائين جي اڳيون پوري تنقيد ڪندي، تنقيد ۽
 ترتيب کان پڙ ڪري ٻيهي رهيا آهيون. سچاڻ طفر ۾ به هڪ وڏي استعريه انهيءَ راءِ
 جي آهي، ته عظمت ۽ سٺائيءَ جا جيڪي به مدي خارج معيار آهن، انهن کي سان ڪنهن
 چون ڇران جي قبول ڪري وٺو ۽ انهن معيارن مطابق نامزد ڪيل سورس جي سور مانپ
 جي باري ۾ پنڊا ٿيندڙ سوالن کي فريون ره ڪريو ساڳي طرح حالتن ۽ روين جي ڇڏ
 ڄاڻ تي به تحقيق نه ڪريو، ڇو ته انهن ڪرڻ سان اڳيون پوري اعتقاد ڪرڻ واري

بیماریء سڄاڻڻ لڳي ٿي. جنهن جي نتيجي ۾ کليل هٿن جي بند ٿيڻ ۽ هلندڙ ڪاروبار کي نقصان رسڻ جا انفيضا ٿيڻ لڳن ٿا.

هنن اهو سوال پوءِ به ٻيئي توت ۽ آخر طبيستن ڇرغو ائين ئي هلندو رهندو صبح کي شام ۽ رات کي سحر چوڻ وارو اهو رواج سانگيءَ ۽ سڄاڻيءَ جي سورج اُڏو ڪيترن وقت جاري رهي سگهندو! حقيقت ته اها آهي ته معلومات جي تڪي سرشتي ۽ تحقيق جي تيز ڌار ڪرڻ جي سبب پري ڪي ايترو نه آسانيءَ سان چاهه ڪري ورتو آهي جو هاڻي اهو ٽينهن ڪو ڪهڻو پري ڪونهي. جو اسان جي تواريخ جا نام نهاد سورما، راجڪشس ٽنڻ ۾ اچن ۽ مسلسل ناانصافيءَ جو شڪار ٿيل رد ڪيل ڪردار پنهنجي سر مهانٽا چون ڪونهيون ٻڌجي پون.

تن منهن سوچارا مارين، طير جنهن ماڳ

نالقصه نوازي ڪهڻا، سنڌو تن ٻاڳ

اڳڻ مون لپاڳ، حسن مون هن ڏوڏ (شاه)

پر انهيءَ پد کي ٻيڄڻ لاءِ ضروري آهي ته اسان پنهنجي پسند مطابق پرستش ڪرڻ واري پٽ کان پاڻ بهانيندي، امر سڃاڻڻ کي سندن نچ ۽ سڀاويڪ انداز ۾ قبول ڪرڻ جو ڌار ڪون، ڀلي ته ان سان ذاتي، شخصي ۽ گروهه مقادن تي ڪا ضرب چو نه پوي، پر کليل فائدي (General Good) جي حصول جي ڪري اسان پنهنجي راءِ کي پنهنجي سڀر رد ڪرڻ/ واپس وٺڻ جهڙي اعليٰ طرف جو مطالعو ڪريون. يعني اها ڀلي ٻاءِ خاطر ڪٿو پر ڳالهه الله لڳ ڪرڻ جو هنر سگهڻ.

اسءِ، طمر ۽ اتهاس نويسيءَ جي فن ۾ چٽو ڄاڻ ڪندي ڪنهن به تعصب جو شڪار ٿيڻ بدران راءِ سان ايمانداريءَ جو لاڳاپو برقرار رکڻ کپي. تنقيد جي روح کي شغوب ۽ تجريد جو بگ ٻڌائڻ دراصل بنيادي ۽ ماهر طرفيءَ جو بدترين مطالعو ئي هجي ٿو. ڇاڪاڻ جو اسان کي اها سڌ هجڻ کپي، ته ڪنهن به فرد، واقعي يا حالت جي ڪٽ رڳو حواسن جي آڻي استعمال ذريعي نتيجا اخذ ڪرڻ جو ڏالو نه، پر شعور جي پلندي ۽ ڪوڻ ڏيئي ڄاڻ کي، تخليقي جوهر سان سلهاڙي، اعليٰ درجي جي بصيرت ذريعي، ايمانداريءَ پري راءِ پيش ڪرڻ وارو عمل آهي. ڪٽ کي ”راءِ پيش ڪرڻ جو عمل“ اسين ان ڪري چوندا سڃڻ جو ڪنهن به قسم جي فيصلي جو حق نه رڳو ماضي ۽ حال پر مستقبل وٽ به محفوظ هجي ٿو.

تنقيد يا ڪٽ ڪندي مقصد جي وضاحت ڪرڻ به لازمي آهي. ڇو ته ائين نه ڪرڻ سان حسد، نفرت، ڇيڻي، ڪلاخوري، آسپ ۽ مفيد جي وچ ۾ جيڪي فرق آهن، سي ملجي وڃن. منهنجو مقصد بالڪل واضح آهي ته ڇا ذهني رويي ۽ ڪٽ جا معيار چٽا هجن ڪن تنقيد ڏانهن به ايمانداريءَ پورل تخليقي انداز اختيار ڪرڻ کپي نه ڪري روايتي ۽ محدود سوچ وارو مثال طور ڪنهن به طمر ۽ استدلال سان لاڳاپيل تحرير تي ٽپڪا ٽپي ڪو روايتي خطيب يا ڪو هوشيار بيوروڪريٽ، پنهنجن طڙ ڪيل معيارن مطابق ڪنهن ته ظاهر آهي ته اهو بالڪل ائين ئي ڪندو، جيئن ڪنهن ٻولي کي حسن ماريءَ جي تصور ٺاهڻ لاءِ پنهنجي ۽ هو ڪنهن ٻوري ٻوليءَ جي تصور ٺاهي ويهي رهي. انهيءَ سان ڳالڙهه اهو به ضروري آهي ته ڪو به ڪٽيندڙ پنهنجي فڪري لاڙن بابت وضاحتون پيش ڪندي تاثير ۽ داخلي احساساتي برڪ جي بنياد تي فيصلو صادر ڪرڻ جهڙي عياشيءَ بدران پيٽ وار جائزي (Comperatine Studies) ذريعي

ثبوت، دليل ۽ حقيقتون بيان ڪري. ڄاڻڪاڻ جو ائين ڪندي انساني سماج منجهه مزو، حمايتي انداز (Favouritism) سندس فني ايمانداريءَ تي اثر انداز نه ٿي سگهندي. سنڌ جي حالتن کي نظر ۾ رکندي، مان سمجهان ٿو ته اسان کي سنڌي سماج ڏانهن اهڙي قسم جي تنقيدي رويي لاءِ احترام پيدا ڪرڻ گهرجي. پاءِ احترام ساگر عباسيءَ جي تنقيدي مضمونن جو هي مجموعو ”تاريخ جي ڪٽهڙي ۾“ دراصل اسان جي سنڌ جي سماج اندر ڪردار سازيءَ جي سلسلي ۾ هڪ اهڙي ايمانداريءَ ۽ پورل ڪوشش چئي سگهجي ٿي جيڪا دل جي حصي ۾ نيت جي خلوص ۽ سچائيءَ سان محبت جي طيفيل سنڌ جي پڙهندڙ ماڻهن ۽ علم ادب سان دلچسپي رکندڙ دوستن وٽ مناسب مهتا مائيندي، لائق ليکڪ هن ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ پنهنجي وٽ (هر مطالعي ۽ حقيقت) جو خوبصورتيءَ سان توازن ڪيو آهي، پر اڃا به کيس پنهنجي داخلي ۽ جذباتي روين کي خارجي حقيقت پسندي ۽ اظهار کي مطلقيت جي ڪنٽرول ۾ ڪرڻو پوندو. ڄاڻڪاڻ ته هن کي جيڪو ڪجهه ثابت ڪرڻو آهي، سو تسليم ٿيل ڪائناتي سچائي جي طيفيل ۽ تنقيد جي اڻلي مٿيان کي نظر ۾ رکندي ئي پيش ڪرڻو آهي. هونئن به هڪ انسان دوست ۽ باذوق فطڪار ڪنهن به حتمي فيصلن تي پاران وڳو حقيقت ۽ دليل کي پنهنجي اندر جو آواز پڻائيندو آهي ۽ پوءِ فيصلي جو اختيار هر فرد ۽ دؤر کي اروي ڇڏيندو آهي. ڇو ته ڪنهن يوناني فيلسوف مطابق ”ماڻهو ئي سڀ شيءِ جو مايو هجي ٿو.“

جيئري قدر سندس محنت جو تعلق آهي ته مان ته ائين چوندس ته سنڌ جي ساهتي ۽ طبعي حلقن ۾ ان ڪهڙيل شاعريءَ ۽ بي ربط ڪهاڻن جي شڪل ۾ مسلسل جاري رهندڙ ”شاعر خوبان“ جهڙي صورت حال ۾، احترام جي هڪ ڪوشش، صبح جي ٽڙي غير وانگر بهرحال بيحد ساراهڻ جوڳي ۽ قدر جي لائق آهي. ڀلي ته معمولي شروعات ٿي ڇو نه هجي، پر ايتري پڪ آهي ته هميشه عظيم ڪمن جي شروعات عام رواجي ملن سان ٿيندي آهي. وڏن ڪارنامن پٺيان روايتي قسم جي بيچيني ۽ اُن ۾ لڪل هوندي آهي. ٿوڻي جو سنڌ ۾ تخليقي ۽ تنقيدي رخن ۾ ٽيونڙ ”پيش قدمي“ کي نظر ۾ رکندي مان احترام جي هن پوريءَ کي عام رواجي طرح سان رٿا روڙڻ نٿو سمجهان. پر پوءِ به منجهانئس اها اُميد ضروري ٿو رکان ته هو پنهنجي فطري سچائي ۽ محنت جي ساٿ سان سنڌ کي معياري بهتريءَ جي صورت ۾ بيا به تحفا ضرور آڻيندو رهندو. ڄاڻڪاڻ جو اهو ته وڳو سندس قومي، اخلاقي ۽ انساني غرض آهي، پر عبوري دؤر منجهان گذرندڙ اهوڪي سنڌ اندر وجود جي ڪارج پوري ڪرڻ ۽ پنهنجي سوچ ۾ وجود جي لاءِ احترام پوري تصور رکڻ لاءِ به، ضروري آهي ته هو پنهنجي وقت ۽ علم جي سڃاڻپ تي ڪرڻ جا طبعي طبعي ۽ تخليقي جواز فراهم ڪندو رهي.

”ڪجهه نه ڪي اپني ڇوڻ پارسا ٿي، ورنه ڀان
نره نره روڪڻ سرشيد عالم تاب ٿيا.“ (غالب)

انعام شيخ

ڪلشن اقبال
ڪراچي
11- اپريل 1996ع

ادب، علم ۽ انهناسي نوسنيءَ جي فنن ۾ چند جان ڪندي، ڪنهن نه تعصب جو
شڪار ٿيڻ بدران راءِ سان امانتداريءَ جو برقرار رکڻ کپي. تنقيد جي روح کي تحريڪ ۽
تحرير جو آڇ ٻڌائڻ ڊراميل بددياسي ۽ ڪم ڦرڻي جو بدترين مظاهرو ٿي چڪو آهي.

مان سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته اسان جي سماجي ۽ پنهنجي فنن ٻنهي ۾ سڌاري جو ڪوشش
تاريخ جي ڪٽڙي ۾ ٿي ٿو. ٻي ڀيري ٿي انهيءَ فرق کي بحث ۽ آڻڻ جي ڪوشش
ڪئي آهي. هن سماجي دور توڙي ٻئي دور ۾ سڌ جي اهڙن ڪردارن جو اصل روپ بدو
ڦرڻ جي سمجهه ڪئي آهي. جيڪي ۽ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ سمجهه ٿي لڳا. پر پنهنجي
ساجي ڪارج جي حوالي سان بالڪل صحيح ۽ ٿورا نظر ايندا.

هي ڪتاب يا مضمون جو مضمون ڊراميل اخلاقي ۽ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ۾ بدو رکندڙ
خطن ٻنهي ۾ سڌي جهڙي سڌ جي حاصلات لاءِ (پگڙ دل سان ٿي ٿو) پر نتيجي
۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو.
ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو.
ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو. ان ۾ ٻي ڀيري ٿي ٿو.

انعام شيع

SINDH
PUBLISHING
HOUSE
KARACHI

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488